

2. Szavak, szófajok, toldalékok

KENESEI ISTVÁN

A morfológia általában és különösen a magyarhoz hasonló agglutináló nyelvekben a szóalakok tanulmányozásának a területe, vagyis annak, miként jönnek létre az elemi morfémből olyan egységek vagy más néven morfémaláncok, amelyek viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Az ezeket a morfémaláncokat alkotó alapegységek státusa azonban nem azonos: a hagyományos terminológiában szavakra és toldalékokra válnak széjjel.

Ebben a fejezetben a toldalékok és a toldalékolás, vagyis az alaktan elméleti alapvetésének problémáival foglalkozunk. Ahhoz ugyanis, hogy meghatározhassuk, mi számít toldaléknak, tudnunk kell, melyek azok az osztályok, amelyekhez a toldalékokat hozzátehetjük — ezzel elfogadva azt a kiinduló feltevést, hogy a toldalékokat (vagy legalábbis egy részüket) szóosztályok, más néven szófajok szerint megadott elemekhez adjuk hozzá. Ez teszi tehát elkerülhetlenné, hogy a szófajok meghatározásával foglalkozunk. A szófajok ugyanakkor szavakat rendeznek osztályokba; mielőtt tehát a szófajokkal foglalkozni kezdenénk, tisztáznunk kell, mit tekintünk szónak. Egy-egy nyelv beszélői az „implicit tudás” értelmében sok mindennel tisztában vannak, amit szabatosan, expliciten nem tudnának meghatározni. Tagadhatatlan például, hogy a fonémarendszert teljes egészében ismerik, hiszen például a *rés-rész-réz* sorozat tagjainak eltérő voltát pontosan észlelik és a fonémáknak (illetve azok alkotóelemeinek) a különbségéből eredeztetik.

Egy adott (esetünkben a magyar) nyelv beszélői más szempontok alapján is meg tudnak különböztetni egy hangsort egy másiktól, mondjuk a *kapu*

elemet a helyhatározó ragjának *-ban* morfjától és képesek megmondani, közülük melyik szó és melyik nem az. Továbbá a szófaji különbségeknek is teljes mértékben tudatában vannak — az anyanyelv tudásának szokásos implicit értelmében, vagyis abban a tekintetben, hogy észlelik és alkalmazzák a szófaji különbségeket —, jöhetnek a helyesírás mind a fonológiai, mind a morfológiai jellegű implicit tudást egyszerre megerősítheti és el is nyomhatja. Jó okunk van feltenni egyrészt, hogy a szavak másképp vannak mentálisan elraktározva, mint a szónál „kisebb” elemek, másrészt, hogy szófajok szerint vannak megjelölve. Ez a vizsgálódásunk tehát éppúgy nyelvelméleti jellegű, azaz a nyelv természetéről szóló megállapításokhoz vezet, mint a szintaktikai vagy fonológiai elemzések. Az eredmények pedig elsősorban nem azért lehetnek érdekesek, mert mondjuk a *kapu*-ról ki tudjuk mutatni, hogy szó, míg a helyhatározó ragjáról nem, hanem mert az olyan „kétes helyzetű” morfémákról, mint az *-e* kérdőszócska vagy az *is* „álszó”, pontosabb kijelentéseket tehetünk; valamint azért, mert az úgynevezett „átmeneti” szófajok helyét is világosabban láthatjuk.

Fejezetünkben és különösen annak 2.1. pontjában rendszeresen hivatkozunk a „nyelvi intuíció” számára elfogadható, a „számunkra érdekes” vagy „releváns” szófogalomra. Mint azt az imént is említettük, meggyőződésünk, hogy a beszélők nyelvtudásának éppúgy része a szó mint különálló egység fogalma, mint ahogy a fonéma ismerete is. A szó körülhatárolását, pontosabban a szó, a toldalék és a közöttük elhelyezkedő alapegységek megállapítását célzó eljárások, és az ezek alapján felállítandó meghatározások pontosan ezt az intuitív szófogalmat kívánják megragadni.

2.1. A szavak és más lexikális alapegységek

2.1.1. A szó általános fogalmáról

Ahhoz tehát, hogy a szófajokról beszélni tudjunk, először tisztáznunk kell, mit nevezünk szónak. Mivel széles körben elfogadott tétel, hogy a szó nem univerzális fogalom, annak az általános, vagyis a nyelvekre egyetemesen érvényes meghatározását, hogy mi a szó, elhárítjuk magunktól. Mivel a modern kori nyelvtudomány lényegében azon a saussure-i elven nyugszik, amely szerint a nyelv forma, nem pedig szubsztancia, a szó, szófaj, toldalék fogalmának megragadásában is a formai, nem pedig a tartalmi, jelentésbeli tulajdonságokat fogjuk vizsgálni. Természetesen a jelentés annyiban mindig szerephez jut a formai alapokon álló elemzésekben, hogy beszélünk azonos

vagy eltérő jelentésű formákról, illetve arról, hogy minek van vagy nincs jelentése, és így tovább, de például a hasonló jelentésekre hivatkozva nem állítunk fel csoportokat.

Az újabb irodalomban szokás a szóra többféle meghatározást adni, ezzel mutatva be az egyértelmű definíció lehetetlenségét. Van, aki hatféle megközelítést sorol fel, van, aki nyolc módon adja meg a szó fogalmát: helyesírási, fonológiai, morfológiai, lexikai, grammatikai, szótári, statisztikai és név jellegű szavakat különböztet meg. Itt egy olyan megközelítést ismertetünk részletesen, amely négyféle szómeghatározást állít szembe egymással.

Az első a prozódiai összetevők hierarchiájára támaszkodik, amelyben a legalul álló szótagtól az ütemen („lábón”), a fonológiai szón és más összetevőkön át egészen a (tag)mondatot magába foglaló intonációs csoportig lehet eljutni. Az idézett megközelítés ebből emeli ki a **fonológiai szót**, amelyet — a többi szinthez hasonlóan — bizonyos fonológiai szabályoknak az adott tartományban mutatkozó érvényessége alapján szoktak megadni. A fonológiai szó eszerint a magyar nyelvben a magánhangzó-harmónia tartományával esik egybe, vagyis a toldalékok a tövel egyetlen fonológiai szót alkotnak (pl. *repül-és*), de az összetételek (pl. *vak-repülés*) már nem. A hierarchiában a fonológiai szóhoz képest eggyel feljebb álló szint a „klitikumos csoport”, amelynek a tartományát a főhangsúly segítségével lehet megadni. Vegyük észre, hogy sem a fonológiai szó, sem a klitikumos csoport nem alkalmas a számunkra érdekes szófogalom meghatározására. Az előbbi ugyanis túl szűk, hiszen az összetett szavakat kizárja. Az utóbbi viszont túl tág, mert bár az összetett szavakat lefedi, mind az igekötős igéket, mind pedig az igemódosító szerkezeteket (pl. *házat épít, okosnak tart*) egyetlen szónak tekinti, továbbá az *is*-t, a *sem*-et és a névelőt is klitikumként kezeli, vagyis ezeket is az előttük vagy mögöttük álló szóval egy összetevőbe helyezi. A „fonológiai szó” tehát túl szűken, a „klitikumos csoport” pedig túl tágan szabná meg a szó fogalmát, s így a fonológiai alapú meghatározás nem alkalmas a szó itt releváns fogalmának a megközelítésére.

Ugyanígy megállapításra jutunk, ha például az olasz fonológiai szavakat vizsgáljuk. Ebben a nyelvben az egyik eszköz a fonológiai szó tartományának a kijelölésére a magánhangzók közötti [s] zöngésülése, amelyet az északolasz köznyelvben tapasztalhatunk. Van tehát *asilo* [azilo] ’bölcsőde’ és *asola* [azola] ’gomblyuk’, de csak [s] lehet a *la sirena* *[lazirena] ’a szirén’ vagy a *la solista* *[lazolista] ’a szolista’ hangsorokban, vagyis az utóbbiak két fonológiai szót alkotnak. Csakhogy eszerint ugyanígy két fonológiai szónak számít az *asociale* [asočale] ’aszociális’ vagy a *risuonare* [risuonare] ’újra csöngetni’ elemek, amelyeket nemcsak a helyesírás, hanem a nyelvérzék is egyetlen szónak tekint.

De nem járunk jobban a **lexikai szóval** sem mint lehetséges szóhatár-kijelöléssel. A lexikai szó a meghatározás szerint szemantikailag nem kompozicionális, vagyis olyan nyelvi elem, amelyben az egész jelentése nem vezethető le, nem rakható össze a részeinek a jelentéséből, pl. *el-patk-ol, ki-purcan, be-adja a kulcsot, fel-dobja a talpát, fű-be harap* 'meghal'; vagy a francia *se mordre les doigts* 'harapni az ujjait = sajnálni' és *donner sa langue au chat* 'odaadni a nyelvét a macskának = feladni (a küzdelmet)'; vagy a török *iki-can-lı* 'két-lélek-AFX = terhes' és *eli-açık* 'keze-nyitva = nagylelkű'. Mindazok az egységek („címszók”), amelyeket külön-külön fel kell sorolni egy valóságos vagy elképzelt szótárban — akár egy, akár több alkotóelem-ből állnak — lexikai szavaknak számítanak. A szemantikai kompozicionalitás hiányának tulajdonsága tehát ugyanúgy vonatkozik az állandósult szókapcsolatokra, mint az egymorfémás szavakra. (Mivel a meghatározás a jelentés oszthatatlanságán alapul és mivel végső soron minden szó „lexikai”, ehelyett inkább a „szemantikai” szó terminus lenne megfelelő. A lexikai szó fogalmára egyébként a „lexéma” elnevezést is szokták használni.)

A **morfológiai szó** alaptulajdonsága, hogy morfológiai szabályok segítségével alkotjuk meg, vagyis az olyan morfológiai kategóriák megvalósítása, mint a személy, szám, mód, idő stb., morfológiai szót hoz létre. Ilyen példa a *szalad-hat-t-unk*, az *olvas-ott volna* vagy az *es-ni fog*; vagy a török *çocuk-lar-mız-in* 'gyerek-Plur-Poss1Plur-Gen = a gyerekeinknek a'. Természetesen azt is meg lehet engedni, hogy legyenek olyan szavak is, amelyeknek a bemenete és a kimenete azonos, pl. az alanyesetben lévő *kopoltyú* főnév. Figyeljünk fel azonban arra, hogy az utóbbi két szótípus egymásnak szöges ellentéte: eszerint a lexikai (vagy szemantikai) szó nem-kompozicionális, a morfológiai szó viszont mindig kompozicionális jelentésű, ami kétségeket ébreszt a szóval mint a nyelvi elemek természetes osztályával szemben.

Végül a negyedik szómeghatározás a **szintaktikai szót** alkotja meg: ez az egység a szintaktikai szabályok számára oszthatatlan, belső szerkezete láthatatlan és felbonthatatlan, mint a fenti példánk közül a *szaladhattunk* és a *vakrepülés*, de az *olvasott volna*, az *esni fog* vagy a *kiszalad* már nem — jóllehet különböző mértékben bonthatók széjjel. A szintaktikai szó alkotóelemei együtt mozognak a mondatban és közük más elemet nem lehet illeszteni. Ugyanakkor az összetett szó látszólag nem bizonyul szintaktikai szónak; viszont az olyan mellérendelésekben, mint a *grafika- és festményárúsítás*, a *grafikaárúsítás* összetétel tagjai egymástól elválaszthatók. (Erről l. még a 2.1.2.2. pontot, és különösen a (6) meghatározást.)

A szómeghatározásokkal foglalkozó irodalom a fonológiai, lexikai, morfológiai, szintaktikai (és az itt nem illusztrált) szótípusok közötti ellentmondások forrását abban látja, hogy a szó elméletileg nem tiszta fogalom: a különböző szempontok különféle vonásait emelik ki, ezért nem is kell tiszta

meghatározásra törekedni. Ezzel szemben mi úgy látjuk, a „fonológiai” és a „lexikai/szemantikai” szó fogalma eleve nem esik egybe az intuitív szófogalommal, ráadásul az előbbi egy minimális, az utóbbi pedig egy maximális kritériumot fogalmaz meg. Ha egy morfémasor megfelel a „fonológiai szó” követelményének, vagyis például magánhangzó-harmónia van benne, akkor biztosan szó, de ha nem, még nem bizonyos, hogy nem szó. Másfelől, ha valamely hangsor egyetlen lexikai jelentést képvisel, akkor csupán lehet, hogy egyetlen szó, de lehet több szóból álló nem-kompozicionális jelentésű kifejezés is. Általános, a nyelvek összességére érvényes szómeghatározást nincsen szándékunkban adni, de azt elérhető célnak tartjuk, hogy legalább a magyar nyelv alapvető lexikális egységeit megpróbáljuk meghatározni.

2.1.2. Mi a szó a magyarban?

2.1.2.1. A független szó

A szó, pontosabban a magyar nyelvben szónak számító egységek meghatározásában alapvető feladatunknak azt tekintjük, hogy a nyelvi intuíciónak és ezzel összhangban a nyelvtanírói hagyománynak legjobban megfelelő szófogalmat igyekezzünk megközelíteni. A Leonard Bloomfield által bevezetett „minimális szabad forma” fogalma alapján, amely a két vagy annál több szabad formát nem tartalmazó és önálló megnyilatkozásokban előfordulni képes fonémasorokat jelöli ki, ezen a ponton egyfajta munkahipotézisként, és (bár nem elméleti igényű definícióként, de) a későbbiekben megfogalmazott meghatározásaink alapjaként a következő megkülönböztetéssel élünk:

- (1) *A magyarban (és a hozzá hasonló morfológiai szerkezetű nyelvekben) szónak egyrészt a „minimális szabad formákat” tekintjük, másrészt azokat a fonémasorokat, amelyeket az így meghatározott minimális szabad formák választhatnak el más szabad formáktól.*

Az itt javasolt meghatározás a „morfológiai” és a „szintaktikai” szó meghatározásához van közelebb, vagyis a morfológiai és a szintaktikai szó kritériumait egyesíti — összhangban két, a szakirodalomból ismert tulajdonsággal: az **együttmozgathatósággal** és a **megszakíthatatlansággal**. Ezek közül az előbbi bizonyos morféma-összetételnek a mondat különböző pozícióiban való együttmaradására, az utóbbi az alkotóelemek sorrendjének változatlan-ságára utal.

Tagadhatatlan, hogy „az önálló megnyilatkozásokban való előfordulás képességének” tulajdonsága nem egyértelmű kritérium, hanem egyfajta konvencióra támaszkodik, amelynek szellemében az olyan megnyilatkozások,

mint a *Péter*, *Szerencsétlen*, *Okosan* stb. szónak számít, de az *A könyv-BEN* vagy a *könyvÖN* van a *névjegyed?* kérdésre adott esetleges *Ben* választ viszont nem.

Lássuk, hogyan működik a meghatározás. A magyar névelő például nem szabad forma: nem alkothat önálló megnyilatkozást, mégis szónak számít, mert közötté és az őt megelőző (l. (2a–b)), illetve követő szabad forma (l. (2c–h)) között mindig előfordulhat egy további szabad forma, azaz önálló szó.

- (2) a. itt van a kutya
 b. itt van megint a kutya
 c. a kutya
 d. a lassú kutya
 e. a túlságosan lassú kutya
 f. a ritkán túlságosan lassú kutya
 g. a rendkívül ritkán túlságosan lassú kutya
 h. a megszokotthoz képest rendkívül ritkán túlságosan lassú kutya

Ezzel szemben azokban a nyelvekben, ahol végartikulus van (pl. a svéd, bolgár, román), a magyar határozott névelőnek megfelelő morféma és a vele együtt kötelezően megjelenő főnév egyetlen szót alkot, közöttük más szabad forma nem jelenhet meg. A (3) svéd példákat mutat:

- (3) a. hus-et
 ház-az
 'a ház'
 b. stora hus-et
 nagy ház-az
 'a nagy ház'
 c. hus-en-a
 ház-ak-az
 'a házak'

Ugyanezt a helyzetet tapasztaljuk, ha az angol, francia stb. prepozíciót hasonlítjuk össze például a helyviszonyt kifejező magyar, török stb. esetraggal: mindkettő kötött morfémának számít, csak hogy amíg a prepozíció és az őt követő morféma közé mindig elhelyezhető egy szóként meghatározható egység, az esetrag és a (relatív) tő közé sohasem tehető egy szabad forma: pl. angol *in (merry) England*, de *Angliá-ban* és a *vidám Angliá-ban*, de nem **Anglia-vidám-ban*.

A nyelvi intuíció mind a szabad formákat, mind a szabad formáktól körülvevő kötött formákat (mint a magyar névelőt vagy az angol prepozíciót)

szónak tartja. Mivel azonban nem azonos státusúak, mi a következő módon különböztetjük meg őket:

- (4) *A szabad formákat független szónak nevezzük.*

A szónak számító kötött formákra a 2.1.2.3. pontban térünk vissza.

2.1.2.2. Az összetett szó

Az (1) alatti szómeghatározás kétségeket ébreszthet azokban az esetekben, amikor egy tagadhatatlanul kötött morfémát egy szabad formától egy másik szabad forma választ el, pl. *vas-ban* és *vas-lap-ban*. Mivel mind a *vas*, mind a *lap* szabad forma, vajon itt önálló szó-e a *ban*? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolni tudjunk, az „egy szó—több szó”, avagy pontosabb terminológiával az „**összetett szó—szó szerkezet**” **problémakörét** kell elemeznünk.

A *nagyherceg* például azért egyetlen szó, mert nincsen **nagyobb herceg* vagy **nagy és gazdag herceg* a szónak adott jelentéskörében. Vagyis amikor arról beszélünk, hogy Nyikoláj Nyikolájevics bátran küzdött a tannenbergi csatában, nem lehet olyasmit mondani, hogy: *Hát igen, nem is volt nála nagyobb herceg* vagy: *Ő (nemcsak nagyherceg, hanem) nagy és gazdag herceg volt*. Ezek a kijelentések azonban helyénvalók lehetnek, ha azt állítjuk: *Esterházy Pál nagy herceg volt*. Ez utóbbi esetben tehát szintaktikai szerkezettel, azaz két szóval van dolgunk, mivel közöttük más szabad formák előfordulhatnak. Ugyanígy a *jópofa* azért egyetlen szó, mert nem úgy képezzük belőle közép- és felsőfokot, hogy **(leg)jobb-pofa*, hanem így: *(leg)jópofább*, míg vele szemben a *jó fej* azért két szó, mert a közép- és felsőfokú formák ez esetben: *(leg)jobb fej*, nem pedig **(leg)jófejebb*. Azt tehát, hogy egy vagy két szabad formával van dolgunk, attól függően állapítjuk meg, hogy vajon egy adott — ez esetben: kötött — forma (a középfok affixuma) a két vizsgált elemen belül (azaz közöttük) vagy azokon kívül jelenik-e meg. Eszerint összetett szónak számít az a szabad forma, amelynek két alkotóelemét más (szabad vagy kötött) forma nem választhatja szét.

Pontosan kell látnunk: nem arról van szó, hogy nem lehet kötött morféma valamely, egyébként összetételt is alkotni képes szópár adott két tagja között, hiszen erre mind más nyelvekben, mind a magyarban van példa, vö. angol *park-s commissioner* 'park-AFX felügyelő; parkügyi felügyelő'; német *Schwan-en-gesang* 'hattyú-AFX-dal', illetve *kép-es-könyv*. A javasolt meghatározás azt mondja ki, hogy ha egyszer két szabad forma összetett szót alkot „lexéma” értelemben, akkor a közük illesztett kötött forma nem engedi meg, hogy ugyanaz a lexéma maradjon. Az angol *park commissioner* 'parkfelügyelő' lehetséges szó, de ez jelenthet 'egyetlen parkot felügyelő

személyt' is, szemben a város összes parkját felügyelő *parks commissioner*-rel. A németben a *Schwangesang nem is jöhet létre, a magyarban pedig az esetleges *képkönyv* szó, ha egyáltalán létezhet, akkor más (jelentésű) lexéma, mint a *képeskönyv*. A magyar példa annyiban világosabb, hogy a *kép*—*képes* különbsége egy új szót (pontosabban: lexémát) létrehozó szóképzési eljárás eredménye, így természetes is, hogy a *kép*—*könyv*—*kép-es-könyv* pár két önálló lexémát alkot. (Megjegyezzük, hogy a *képeskönyv* összetétel a *képes könyv* szószerkezettől is különbözik, hiszen az előbbi egy bizonyos könyvfajta jelöl, míg az utóbbi a *kép nélküli könyv* kifejezéssel áll szemben.) Noha a különböző lexémákat alkotó angol példapár tagjai a többes számú inflexió vonatkozásában térnek el egymástól, a magyarban ezt a feladatot a képzők látják el: ha az összetétel tagjai közé képzőt illesztünk, új lexémát hozunk létre. Ha viszont inflexiók toldalék (jel, rag) kerül az összetétel tagjai közé, még ha a jelentés nem változik is meg, az összetétel felbomlik, azaz tovább már nem számít egyetlen szónak. E megállapításunkat mintegy közvetlenül támasztja alá a helyesírásnak az a gyakorlata, amely szerint a *lábszár* egyetlen szó, de a *lábszárad* helyett javasolt *lábad szára* már két külön szónak írandó. Elemzésünk szerint itt a *láb-szár* két tagját elválasztó kötött inflexiók morféma nem teszi lehetővé a szóösszetételt. Ugyanilyen jellegű a *test-felület-ed/test-ed felülete, fejformá-ja/fej-e formája* stb.

Hasonló hatású, de más, szintaktikai jellegű eszköz ugyane célra a módosítás lehetőségének vizsgálata. Ha ugyanis a vizsgált kételemű egységből lehet az egyiket külön módosítani, akkor az önálló szónak minősül. Ha tehát lehetséges a [[*nagyon nagy*] *herceg*], akkor itt a *nagy* önálló szó. Mivel azonban a **nagyon nagyherceg* nem elfogadható, ebben a kifejezésben a *nagy* nem számít szónak. Noha itt a „módosítás” fogalmával éltünk, valójában nem jelentésbeli, hanem formai kritériumról van szó, amelynek értelmében egy, az összetételen kívüli szó nem alkothat szerkezetet valamely az összetételen belüli szóval.

Kimondhatjuk tehát a következő meghatározást:

- (5) *Összetett szó az a szabad forma, amely két, általában (de nem kizárólagosan) szabad formaként is előforduló morféma lexikális egysége, amelynek tagjait nem lehet módosítani, és még kötött morfémák sem választhatják el egymástól.*

Következik egyébként mindebből, hogy a magyar helyesírás olyan régóta problematikus példái is, mint a *zsíros kenyér* 'zsírral megkent kenyérszelet', egyetlen (összetett) szónak bizonyulnak, ugyanis nincsen *zsírosabb kenyér vagy **nagyon zsíros kenyér*, csak egy másik, itt nem releváns értelemben ('zsírral készült, zsírral bevont, zsírral összekenyődött stb. kenyér'). Ha a

zsíros kenyér nem számítana összetételnek, akkor a *söröskocsi* vagy a fent említett *képeskönyv* sem lehetne az, hiszen eljárásainkkal szemben ugyanúgy viselkednek. Visszatérve a *vaslap-ban* problémájára, mivel a *vaslap* szóban szereplő *vas* előtagot nem lehet módosítani vagy ragozni, ezért a látszólag a *vas* és a *-ban* közé elhelyezett *lap* szó nem minősíti sem a *vas*, sem a *ban* elemet önálló szónak.

Tovább fejtegetve az „öszetett szó—szószerkezet” problémakör következményeit kiviláglik, hogy a ragozott igével előforduló igekötőt viszont önálló („független”) szónak kell tekintenünk, hiszen egyrészt a meghatározás szerint szabad forma (pl. *Hová mész?—Fel.*), másrészt alaphelyzetben elválasztható az igétől egy másik szabad forma segítségével, pl. (*amíg*) *át nem haladt, haladt át*, stb. Az igekötős igék képzett alakjaiban az igekötő már nem önálló szó, mivel ezek „befagyaszttják” az igekötőt: *feltétel, átirat, kiküldetés*. Az igekötős igékből képzett melléknévi igenevek és főnevek egy jelentős részében az igekötőt és az igenevet, illetve a főnevet a *nem* tagadószó ugyan elválaszthatja (*át nem haladó/haladás*), de mivel ilyenkor más, mint a tagadószó nem jöhet szóba, valószínűnek tartjuk, hogy nem szintaktikai, hanem lexikai eljárásról, magyarán szóalkotásról van szó ez esetben, csakúgy, mint például a *budapesti* melléknévből *nem budapesti* melléknévet alkotó lexikai (és nem szintaktikai) képzés esetében. Érdekes, hogy a helyesírás, amely ha nem is mindig, de többnyire jól jelzi az intuíción szerinti szóhatárokat, ebben az esetben kivételt tesz. Az ok nem világos: a *nem* ugyan minden tekintetben önálló szónak minősül, ez azonban nem akadályozza annak (egybeírt) összetétel tagja legyen. A sajátos különírási szabály feltehetőleg annak köszönhető, hogy a *nem* tagadószó nem tartozik az „alapszófajok” (névszók, ige, határozószó) közé, ráadásul „mondatszó” is, ezért az alapszófajokra épülő összetétel típusok között nem lehet róla számot adni. Pedig amikor egyáltalán összehasonlítható a jelentése, teljes mértékben megfelel a fosztóképzőnek, pl.: *a nem lehetséges megoldások = a lehetetlen megoldások; a nem telefonos lakások = a telefontalan lakások*. Az itt ismertetendő eljárások egyébként a szóalkotásban részt vevő *nem* morfémat — az alább bevezetett terminológia szerint — inkább összetételi tagnak mutatják, mint toldaléknak (vagyis képzői szerepű prefixumnak), de az azonosítás nehéz, mert nincsen vele párhuzamba állítható más előtag, vö. (15).

Az igekötő azon formák közé tartozik, amelyekre az eltérő szempontok eltérő eredményeket adnak, hiszen sok igekötős ige egyetlen lexémának, azaz egyetlen szemantikai egységnek számít, ezért is szerepelnek ilyenkor külön címszókként a szótárakban. Más szóval az *elhúz* címszót szó szerinti jelentésében nem szükséges feltüntetni egy egy- vagy többnyelvű szótárban, de állandósult szókapcsolatként ('buktat') igen. Az igekötős ige tehát ez utóbbi esetben egyetlen lexikai, de két szintaktikai szó.

Itt most lezárjuk az „összetett szó—szó szerkezet” kérdéskörét és visszatérve az összetett szónak az (5)-ben megadott meghatározásához azokat az eseteket vizsgáljuk meg, amikor az összetett szóban kötött forma lehet. Félretéve az ún. ikerszavas összetételek ismétlő és/vagy rímelő tagjait (pl. *ingó-bingó, ici-pici, giz-gaz*), amelyeknek nemcsak önálló szónak megfelelő használatuk nincsen, de valójában jelentésük sem, s ezért még morfémáknak sem tekinthetjük őket, az összetett szavakban két forrásból származhatnak nem szabad formák. Egyrészt latin vagy görög eredetű szavak többé-kevésbé meghonosodott változatait találjuk közöttük, pl. *bio-techno-lógia, hispan-isztika*. Ezek általában szaktudományos jellegű terminusok meghonosított formái, de alkotóelemeik szabadon működhetnek tovább új összetételek alkotásában. Felmerül a kérdés, vajon nem vehetnénk-e a *-lógia* és *-isztika* típusú utótagokat képzőknek. Ezen a ponton csupán annyit tudunk még kijelenteni, hogy mivel e kötött összetételi utótagok nem felelnek meg a szó kritériumának, nem minősülhetnek szónak. Az viszont további elemzés kérdése, milyen kategóriákat tudunk felállítani. Ugyanez a megállapítás érvényes az előtagokra is, melyek esetében a kérdés az, vajon nem lehet-e őket prefixumnak tartani.

Másrészt valódi vagy mesterségesen kreált szótövek alkalmazásának eredményeképpen, pl. *gyógy- (-szer, -terápia, -intézmény* stb.); *gyám- (-hivatal, -szülő* stb.), *kül- (-ügy, -politika, -képviselő* stb.), illetve bizonyos melléknévi vagy más kategóriájú szabad formából való átalakulás következtében újabb kötötté vált morfémákat fedezhetünk fel, pl. *al-, ál-, fő-, zug-*. Érdekes módon csak az utóbbiak esetében merül fel hagyományos nyelvtanokban a prefixummá minősítés kérdése, aminek feltehető oka az, hogy csak az előbbiek szolgálnak képzők számára tőként, pl. *gyógy-ul/ít*. Az utóbbi csoport ebben a „lefokoztatásban” hasonlít a hagyományosan képzőként meghatározott, de eredetileg szintén önálló szó formájú *-beli, -féle, -né, -szerű* morfémákra, amelyeket saját kritériumaink nem képzőknek, hanem összetételi tagoknak mutatnak — ugyanúgy, mint az előbbieket. Az összetett szavakat a toldalékoltaktól a következő egyszerű eljárással különböztethetjük meg.

- (6) *Összetett szavak mellérendelése esetén, ha azonos elő-, illetve utótagjuk van, akkor csak egyetlen elő- vagy utótagot kötelező megtartani, a többi elhagyható; azonos toldalékolású szavak esetében ez az eljárás nem alkalmazható.*

Az alábbi példák illusztrálják az eljárást. A (7a,b) listáiban összetételeket látunk, a (7c,d)-ben toldalékolt szavakat. (A zárójelen kívüli csillag azt jelzi, hogy a zárójelen belüli elem elhagyása nyelvtanilag helytelen alakot eredményez.)

- (7) a. elnök- és igazgatóválasztások, város- és falukutatás, üveg- és kőkorsók, két- vagy háromajtós, kert- és ékszertulajdonos;
 b. elnökválasztások és -kinevezések, városkutató és -fejlesztés, üvegkorsók és -kancsók, kétajtós vagy -ablakos
 c. elnök-*(öt) és igazgatót, város-*(i) és falusi, üveg-*(es) és köves, kert-*(ész) és ékszerész
 d. *elnök-öt és -ről, *kert-iek és -észek

Ez a vizsgálat nemcsak azt mutatja meg, hogy a hagyományosan a képzők között felsorolt *-beli, -féle, -né, -szerű* stb. kötött morfémák valójában összetételi tagok, hanem azt is, hogy a névutók különböznek a ragoktól, tehát bár mindannyian kötött formák, a névutók nem a toldalékok közé tartoznak.

- (8) a. az elnök és (az) igazgató mögött; az elnök-*(ig) és (az) igazgatóig
 b. elnök- és igazgatónék, város- és falubeli, üveg- és kőszerű, két- vagy háromféle (-fajta)

Megjegyezzük, hogy az esetleges jelentésbeli különbség a megismételt és az egyszéri névutót, illetve az egy vagy két névelőt tartalmazó szerkezetek között itt nem érdekes, hiszen a ragot nem a megfelelő jelentés lehetetlensége miatt nem szabad elhagyni.

Felvetették az irodalomban, hogy az eljárás olyan elemeket is összetételeknek mutat, amelyek képző volta egyébként nem vitatható, vö. (9a). Ha elfogadhatónak ítéljük is az így létrejött formákat, akkor ezzel az állítással szemben egyrészt azt hozhatjuk fel, hogy az érintett végződések mind részt vesznek a hangrendi illeszkedésben, tehát a szó szintje alatti elemeknek számítanak. A szó minimális kritériuma ugyanis egybeesik a fonológiai szó fogalmával (l. 2.1.1.): a fonológiai szó olyan morfémásor, amely a magánhangzó-harmónia által meghatározott tartományt képez. Másrészt azt mondhatjuk, hogy ezek a toldalékok az összetétel-egyszerűsítés eljárása egyik felének tesznek csak eleget, és ha változatlan előtag mellett különböző utótagok, illetve toldalékok mellérendelését kíséreljük meg, illetve, ha nem illeszkedik a végződés minden mellérendelt taghoz, akkor helytelen kifejezéseket kapunk, l. (9b), vö. (7b), (7d).

- (9) a. sógor- és komaság, ajtó- és ablaktalan, hat- vagy nyolcszoros
 b. sógorkák és *(sógor)-ságok, sógorszerűségek és *(sógor)-ságok, ablaktalan és *(ablak)-hibás, hatféle vagy *(hat)-szoros; *kert- vagy garázstalan (telkek)

A szabad formaként, azaz önálló szóként megjelenni képtelen összetételi tagok megkülönböztető ismérveként tehát azt kötjük ki, hogy a „mellérendelés-

próbának” mindkét irányból el kell fogadnia a kérdéses szerkezeteket. Ezeket az elemeket a továbbiakban **félszók**nak fogjuk nevezni.

(10) *A félszó (összetételi tag) olyan kötött morféma, amely legalább a mellérendeléspróbának, de annak mindkét irányból eleget tesz.*

A (9a)-ban szereplő kötött morfémák így már valóban nem bizonyulnak félszóknek. Itt jegyezzük meg, hogy a fonológiai szó mint minimális szókritérium csak abban az esetben lehet kielégítő, ha a nem harmonizáló toldalékok, amelyek nyilvánvalóan nem félszók, de a szón belül található (pl. *-ig, -ként, -képpen, -kor*), nem számítanak önálló fonológiai szóknak — különben le kell mondanunk a szófogalom fonológiai-prozódiai meghatározásának esélyéről. E nem harmonizáló toldalékokat például azzal különböztethetjük meg a névutóktól, hogy rajtuk sohasem lehet még mellékhangsúly sem, valamint azzal, hogy részt vesznek másfajta fonológiai folyamatokban, pl. a hasonulásban (pl. *addig, akként, ekkor*). Így a fonológiai szó továbbra is független eszközökkel meghatározott egység maradhat a prozódiai hierarchiában.

Van egy további, független bizonyíték is arra, hogy a hagyományosan képzőknek tekintett *-féle, -szerű* stb. félszók, nem pedig toldalékok. Tudjuk, hogy a fonológiai szókon belül olyan mássalhangzó-összeolvadások jönnek létre, mint a *j* okozta palatalizáció (pl. *ad+ja = aggya*, vagy a teljes affrikátává válás (pl. *négy+szer = néccer*). Ha azonban a *-szerű* viselkedését tekintjük, akkor a *sziget-szerű* példa a hasonulás vonatkozásában a *Margit-sziget* összetételnek, nem pedig a *hét-szer* toldalékolásnak felel meg a *t+s* hangkapcsolatban. Igaz azonban, hogy szemben az összetételek általános vonásával többségüket névmásokhoz is hozzá lehet tenni, pl. *efféle, ilyenszerű, annyifajta*. Érdekes és megfontolandó következménye az itt felsorakoztatott érveknek az, hogy az érvényes helyesírási szabályzat szerint képzőknek tekintett és ezért pl. *ésszerű* alakban megkövetelt írásmód helyett a tényekkel jobban összhangban lenne az összetételi szerkezetet mutató *ésszerű* alak.

Itt említjük meg, hogy a (6) alatt ismertetett „mellérendelés-próba” nem csupán az összetett szókra jellemző lehetőség, jóllehet a legkisebb nyelvi egység, amely ebben a magyarban általános műveletben részt vehet, valóban a félszó. A mellérendelésben álló elliptikus szerkezetek csoportjába sorolják a fókuszos tagmondatok közötti előre utaló balról határolt ellipszist, amelyben az alábbi típusok találhatóak. (Zárójelben az elliptikus, azaz „törölt” mondatdarabok.)

- (11) a. Piroska az újságkihordótól (értesült a legújabb hírekről), Vali pedig a házmestertől értesült a legújabb hírekről.
b. Az Ikarusnál rendszerint elnök-(választások vannak az év elején), a MOL-nál meg többnyire igazgatóválasztások vannak az év elején.

Ezekben az esetekben minden bizonnyal egyfajta, a felszíni szerkezethez közeli, ún. „késői törlésről” lehet szó, ami mellett azzal tudunk érvelni, hogy megmutatjuk, az ellipsis megvalósulásához elegendő feltétel csupán az alakok fonológiai azonossága, nem szükséges azonos grammatikai tulajdonságoknak is meglenniük. Az alábbi példák helytelenek, de legalábbis kétségesek, ha az alanyi/tárgyas ragozás különböző formákban jelenik meg, de elfogadhatóak, ha véletlenül ugyanolyan alakok képviselik őket. Amíg (12a)-ban mind a két tárgy határozatlan egyeztetést (alanyi ragozást) követel meg, (12b)-ben az egyik határozott, a másik nem, és ez vezet az ellipsis kudarcához. (12c)-ben, jóllehet ugyanaz a két tárgy szerepel a mellérendelésben mint (12b)-ben, nincs gond az ellipszissel, mivel az alanyi és a tárgyas ragozásnak véletlenül azonos fonetikai alakja van.

- (12) a. Tegnap egy vastag könyvet, ma pedig két újságot olvastál.
b. *Tegnap egy vastag könyvet, ma pedig ezt az újságot *olvastál/
?*olvastad.
c. Tegnap egy vastag könyvet, ma pedig ezt az újságot olvastam.

Eszerint a félszók szintjéig megvalósítható előre utaló balról határolt ellipsis eseteit egy szabadon választható, de automatikus törléssel állíthatjuk elő, amely csakis a formai azonosságot vizsgálja (ennek további részleteit itt nincs lehetőségünk ismertetni). Más szóval nem merül fel olyan nehézség, hogy a szintaxis (a mellérendelés révén) összekeveredik a lexikai morfológiával (amelyben a szóösszetétel történik meg). A szóösszetétel szintaktikai beavatkozás nélkül lezajlik a szótárban, majd a mellérendelésekből a fonológiailag azonos elemeket — az egyéb feltételek fennállása esetén — a grammatikának egy önálló, „késői” szintjén lehet elhagyni, s e művelet alsó határa az alaktani kategorizálás szerint a félszó, a prozódiai fonológia számára pedig a fonológiai szó.

2.1.2.3. A függőszó

Az összetett szó, mint mondtuk, rendszerint két, egyébként szabad forma által alkotott egyetlen szabad forma, és benne az egyébként szabad formaként működő elemek már nem szabad forma gyanánt viselkednek. Egy másik fajta kötött formát képvisel a grammatikai szavak egy jelentős csoportja.

Kiinduló példáink között (1. (2)) már szerepelt a névelő, amelyet meghatározásunk annak ellenére rendel a szavak közé, hogy kötött forma. A névelőhöz hasonlóan viselkedik az imént tárgyalt névutó, valamint az *is* és a *sem/se*, továbbá az *-e* kérdőszócska.

- (13) a. Péter (is) és János is; fut (is), illetve rohan is; stb.
b. magas(-e) és kövér-e; fut(-e), illetve rohan-e; stb.

Ezeknek a szavaknak más a státusuk mint az „önálló”, „valódi” vagy „teljes értékű” szavaknak, de nem hasonlítanak a kötött morfémák között a toldalékoktól világosan elkülöníthető félszókra sem. A szabályosságot az (1) általános szómeghatározásra visszautalva az alábbiakban rögzítjük, bevezetve a **függőszó** terminust, és értelemszerűen szembeállítva vele a **független szó** fogalmát.

- (14) *Azok a lexikai elemek, amelyek nem tartoznak a szabad formák közé, de minden más tekintetben önálló szóként viselkednek, a függőszók.*

Az *is*, *se(m)* és az *-e* a klitikumok (tapadósók) közé tartozik. A klitikumokról már volt szó a „klitikumos csoport” ismertetése kapcsán, ahol azt mondtuk, hogy a meghatározások a prozódiai összetevők hierarchiáját állítják fel, s ezért például a „fonológiai szó” meghatározása nem releváns a számunkra érdekes szófajalom megragadásakor. Ugyanígy válik érdektelenné a „klitikumos csoport” is a függőszók megállapítása esetében. És bár az *is*, *sem*, *se* mind fonológiai, mind morfoszintaktikai szempontból függőszóknak számíthatnak, a (14) alá tartozó névutó, amelynek lehet önálló szóhangsúlya, és a névelő, amelynek viszont nem, csak a morfoszintaktikai megközelítésben tekinthető tapadósónak. A *se*, *sem* státusa egyébként különbözik a *ne*, *nem* tagadósókéétól, mivel ez utóbbiak teljes értékű szavak, míg az előbbieknél „be kell érniük” a tapadósói ranggal. Függőszónak tekinthető a *csak* számos — különösen logikai, pl. kirekesztő értelmű — használata is; ez a nyelvi elem szintén kötött forma és különféle szófajú szavak előtt fordulhat elő: *csak a könyvet*, *csak könyvet*, *csak piros könyvet*, *csak három könyvet*, *csak kifejezetten piros könyvet* stb. Már ennyi példából is kitűnik, hogy a *csak* releváns környezete nem az öt követő elem szófajától, hanem annak szintaktikai osztályától függ. Azaz a *csak* mögött mindig szintagma (főnévi, melléknévi, határozói stb. csoport) áll. Figyeljük meg, hogy a többi függőszó is ugyanígy viselkedik; persze a környezet lehet más kategória is, a lényeges szempont azonban az, hogy a **függőszók nem szavakhoz, hanem szintaktikai összetevőkhöz kapcsolódnak**. Ennek a tulajdonságnak itt még nincsen nagyobb jelentősége, de később, amikor a különféle toldalékok közötti eltéréseket vizsgáljuk, érdekes lesz.

A magyar hagyományos nyelvtani irodalomban a „viszonyzó” vagy „viszonyító szó”, illetve a „segédzó” és az ezen belüli „álszó” van a legközelebb a mi „függőszó” fogalmunkhoz. Ezek közé általában a kötőszók, a módosítószók, valamint a névutók, névelők, segédigék, igekötők vannak besorolva. E terminusok azonban nem fedik az itt javasolt függőszók körét, mivel közöttük olyan elemek is találhatóak, mint a tagadószó, az igekötő és a segédige, amelyeket a jelentésükre támaszkodva csoportosítottak egybe, például a kötött *sem*-et a szabad *nem*-mel, ami által sérült a formális alapú meghatározás saussure-i elve. A „viszonyzó” és a „segédzó” amúgy is jelentés-, illetve funkcióbeli tulajdonságokat sejtet, míg az „álszó” egyszerűen téves elnevezés, mert azt sugallja, hogy az ide tartozó elemek valójában nem szavak, csak annak látszanak.

Érdeemes megvizsgálni egyes átmeneti tulajdonságokkal bíró elemeket, mint például a felsőfok *leg-* morfémáját. Ezt a hagyományosan prefixumnak tekintett „toldalékot” nyilvánvalóan kötött morfémának kell vennünk, de vajon valóban toldalék-e, avagy inkább félszó, esetleg függőszó? Ha ugyanis toldalék, akkor nem vethető alá az „összetételpróbanak”, l. (6). Ha pedig függőszó, akkor tetszőleges elemek választhatnák el attól a szótól, amelyhez adott esetben „hozzátapad”. Mivel a *leg-* és a *legesleg-* formákon kívül más prefixumstátusra esélyes elemről nem tudunk, csak ezeket próbálhatjuk meg mellérendelni egymásnak a (15a–b) példákban. Itt térünk vissza a *nem* tagadósónak a szóalkotásban betöltött szerepére is: a gondot az okozza, hogy a *nem* előtaggal akotott szerkezetek ellipszise az egyik irányban jobban működik, a másik irányban kevésbé, illetve kevésbé széles körben elfogadott, vö. (15c–d), ahol szabályostól eltérő kötőjeles írásmód a kívánt értelmezést mutatja.

- (15) a. *a leg- vagy a legeslegokosabb, *a leg-, illetve legeslegalsó
b. *a legokosabb és -értelmesebb, *a legalsó vagy -felső
c. ?a nem-budapesti vagy -szegedi (lakosok)
d. ??az ál- és nem-szegedi (érzületűek)

Eszerint a *leg-* és a *legesleg-* valóban nem félszók és nem is függőszók, hanem prefixumként megjelent toldalékok, szemben a „félszói státus” felé elindulóban lévő *nem*-mel.

Egy további problematikus csoport a kötőszóké. Jóllehet egyikük-másikuk szerepelhet önálló megnyilatkozásként (mint válaszban a *de* — ha ugyan ez ugyanaz a *de*, mint a kötőszó), általában kötött formának kell tekintenünk őket, méghozzá ugyanúgy nem szószintű elemhez kötötteknek, azoktól függőeknek, mint az eddig vizsgált függőszókat. A mellérendelés-próbát ugyanúgy, mint a többi függőszó, csak az egyik irányból állják ki: ugyanis a mondatok,

amelyekhez kötődnek, mindig követik őket — ráadásul az sem mindig világos, hogy nem a kötőszó „alatt” van-e a két azonos szintű összetevő, azaz tagmondat mellérendelve, mint pl. a (16b)-ben.

- (16) a. Tudtam, hogy a kísértés nagy és (hogy) sokat kell dolgozni.
b. Bár az autó kormányműve elromlott és (bár) a fék sem működött...

2.1.2.4. A magyar lexikális elemek csoportjai

E ponton a vázolt eljárások (szabad/kötött forma, szómeghatározás, mellérendeléspróba) alapján a lexikai egységek, vagyis a minimálisan morfémanak bizonyuló nyelvi elemek az alábbi csoportokba rendezhetők:

(17) A magyar nyelv lexikális elemeinek osztályozása jegymátrixban

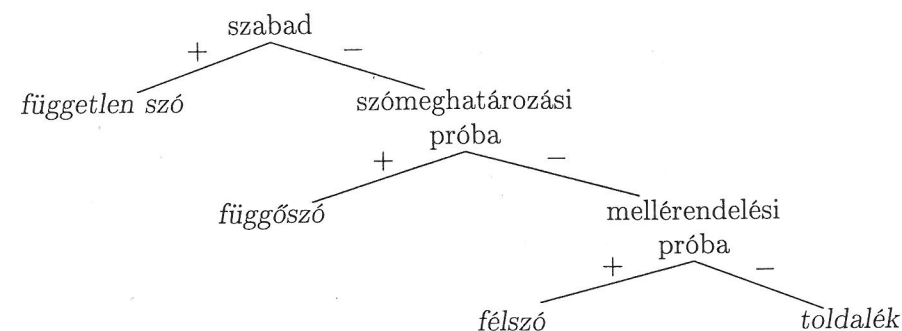
	SZAVAK		SZÓ ALATTI ELEMÉK	
	független szó	függőszó	félszó	toldalék
szabad	+	-	-	-
szómeghatározás	+	+	-	-
mellérendelés	+	+	+	-

A táblázat nem tartalmazhat minden lehetőséget; a szabad formák például mind a szómeghatározási, mind a mellérendelési próbát teljesítik, tehát olyan szabad forma nem lehet, amely e két eljárásra ne pozitívan válaszolna. Elvben lehetne ennél több csoportot is felállítani, és megkérdezni, vajon nincs-e olyan szabad forma, amelyet nem lehet a mellérendelés-próbának alávetni. Mármost az a helyzet, hogy vannak olyan nyelvi elemek is, amelyeket még mellérendelni sem lehet, sőt a szómeghatározási próbát sem állják ki, ugyanis nem lehet őket más szavakkal együtt elhelyezni a mondatban. Ilyenek az indulatszók (pl. *Hú, Ejnye, Psszt* stb.), amelyek ugyan önálló megnyilatkozások, tehát formálisan teljesítik a szabad formákkal szemben támasztható követelményeket, de mivel — egyes szoros kivételektől eltekintve — valójában nem arról van szó, hogy nem teljesítik a többi próbát, hanem arról, hogy egyáltalán nem viselkednek szó szerepkörben, nem is vethető fel esetükben a „szóvá nyilvánítás” lehetősége. A szoros kivételként említett esetek közé azokat soroljuk, amikor valamilyen „mondásige” tárgyként használunk indulatszókat, pl. *Jajt kiáltott, Egy ejnye-ejnyét mormogott magában, Azt mondta, hogy ejnye*, vagy mintegy „főnevesítve” már független szóként szerepelnek a mondatban, pl. *egy ejnye és egy jaj között, két ejha után, Palika ejnyéjére Petike mit se tudott mondani* stb. Ebben az esetben viszont valójában már

nem az indulatszóval van dolgunk, hanem annak egyfajta „metanyelvi” idézetével, amely bármely szófajú szó számára alkalmas környezet lehet, pl.: *Az együtt-nek instrumentalis esetben álló vonzata van.*

Az (1) és (4) alatti meghatározásunk tehát úgy értelmezendő, hogy minden független szó szabad forma, de **nem minden önálló megnyilatkozást alkotó hangsor lehet (független) szó; ehhez más szavakkal együtt is elő kell tudnia fordulni**, különben csupán tagolatlan közlés marad. Ha tehát ezen az alapon eltekintünk a mondatszóktól és az indulatszóktól, akkor a (17) táblázatot az alábbi elágazó felosztássá tudjuk átalakítani. Itt az ágak csúcsein találjuk a tulajdonságokat, az ágak a tulajdonság meglétét (+), hiányát (-), illetve a próba sikeres (+) vagy sikertelen (-) eredményét mutatják, és az ágak végpontjában vannak (dőlt betűvel) a lexikális elemek osztályai.

(18) A magyar nyelv lexikális elemeinek osztályozása a tulajdonságok hierarchiájában

A (18) táblázat annyiban pontosabb az előzőnél, hogy megmutatja, hogyan épülnek egymásra az egyes elemek megkülönböztetését szolgáló eljárások. Ha ugyanis valamely forma szabad, akkor magától értetődik, hogy mind a szómeghatározási, mind a mellérendelési próbát kiállja, továbbá, ha valami szó, akkor a mellérendelési próbán is átmegy. A felosztás egyébként a „negatív ágon” folytatódik majd, vagyis a további tulajdonságoknak a toldalékok osztályának tagjait kell tudniuk egymástól megkülönböztetni.

2.1.2.5. A tövek

Csoportosításunkból hiányolni lehetne az ún. passzív, fiktív vagy fantomtöveket, amelyekhez felismerhető képzők járulnak, pl. *fesz-ül, fesz-ít, fesz-eng, fesz-es, fesz-ély-ez* stb. (vö. 3. fejezet). Mivel ezek egyik próbát sem teljesítik, a toldalékok közé „csúsznának le”, ami azonban nem lenne elfogadható ered-

mény, hiszen akkor prefixumoknak kellene minősítenünk őket. Mivel morfológiailag aktív, termékeny képzők is követhetik e töveket (pl. *-Vs*, *-Ul*), azt sem lehet eleve feltennünk, hogy e lexémák mind teljes formájukban vannak elraktározva a mentális szótárban. Valószínűleg inkább arról lehet szó, hogy a magyar nyelvben az uralkodó „szó alapú morfológia” mellett, amelyben a szóképzés és -ragozás szó nagyságú elemeken működik, létezik a „tő alapú morfológiának” is egy kisebb szelete, amely az önálló szóként nem elemezhető nyelvi elemeken hajtja végre e műveleteket. Ez a „tő alapú morfológia” jellemzi például az ógörögöt és a latint, míg „szó alapú morfológiái” folyamatokat találunk például az angolban, a törökben és alapvetően a magyarban is. Az itt bevezetett értelemben tehát (és szemben a magyar grammatikai hagyományban honos terminológiával), jóllehet mind a szó, mind pedig a „tő” toldalékolható, a **tő** terminusként a toldalékolható elemeknek egy sajátos tulajdonságú részalmazára vonatkozik. A lexikai elemek osztályozásában az itt töveknek nevezett elemek egy része a félszók közé tartozik, illetve azok egyik alcsoportját alkotja. Ezt annak alapján mondhatjuk, hogy e tövek félszóként is alkalmazhatók (pl. *fesz-*, *gyógy-*, *tám-*, *tév-*), más részükben pedig benne rejlik a félszóként való használat lehetősége, pl. *könyör-*, *sanyar-*, *fonny-* stb.) Ismét más részük azonban még potenciálisan sem teljesíti a (10) félszópróbát (pl. *hábor-gat/odik*, *tántor-og/odik/ít*, *patt-og/an*), ezért egy, a félszók és a toldalékok közötti további csoportot kell feltennünk, amely azonban nem illik bele az eddig kialakított hierarchiába, mivel nemcsak nem minden tő nem lehet félszó, de az is kimutatható, hogy nem minden félszó lehet tő; pl. az összetételi utótagok általában nem, és az előtagok közül az *al-*, *ál-* (és esetleg a 'titkos, nem törvényes' értelmű *zug-*) sem. Másfelől a toldalékok is két csoportra oszlanak aszerint, hogy csak szavakhoz (továbbá függőszókhöz és félszavakhoz, azaz a szó szintű morfológia alapelemeihez) vagy szavakon kívül a tövekhez is csatlakozhatnak.

Mivel a töveknek nincsen szófaji besorolásuk, összetételek utótagjaként bizonyára ezért nem használhatók. Előtagként azonban elvben megjelenhetnek, mint ahogy számosan közülük rendelkeznek ezzel a képességgel. A hierarchia éppen azért nem tökéletes, mert a tövek egy másik típusú morfológiába tartoznak, így képletesen szólva egy másik „dimenzióban” található, és átfedésben lehetnek a szó alapú hierarchia csoportjaival. Ezek után a tövekre a következő meghatározást adhatjuk.

(19) *Tőnek azokat a félszókat vagy a félszópróbát teljesíteni nem képes kötétt formákat nevezzük, amelyek maguk nem toldalékok, és/de hozzájuk képzők, azaz toldalékok csatlakoz(hat)nak.*

E meghatározással több probléma is van, amelyek mind a kétféle morfológia különbségéből származnak: a tő viszonylatában nincs független meghatározásunk a toldalékról, de a képzőket sem különítettük el a más lehetséges toldalékoktól. Amellett nem tettünk különbséget a felismerhető, de nem termékeny, valamint a termékeny képzők között, aminek éppen a tövek vonatkozásában nagy jelentősége van, hiszen egyebek mellett ezért sem tartjuk a *süt*, *sül* igéket egy feltehető *sü-* tőből való képzés eredményének, szemben például a kitalált *butt-og/butt-an* alakokkal, melyeket a termékeny *-Vg/Vn* képzők segítségével a (kitalált) *butt-* formából alkottunk. Mivel azonban eddigi meghatározásaink egyértelműen megadják a félszó „alatti” elemeket és feltéve, hogy — amint erre alább a 2.3. pontban és a kötet további fejezeteiben kísérletet teszünk — meg tudjuk mondani, mik a képzők, ezek után „csupán” azt kell megvizsgálni, hogy e maradék csoportból melyek azok, amelyeken megjelenhet ugyanennek a csoportnak egy másik tetszőleges eleme.

Ebben a 2.1. pontban arra voltunk kíváncsiak, hogyan lehet megragadni a nyelvi intuíciót a szavak megállapításában, és három, egymástól független kritériumot sorakoztattunk fel annak érdekében, hogy a magyar nyelv lexikai alapegységeit, azaz morfémáit a legkevésbé önállóaktól a leginkább függetlennek mutatkozigig osztályozhassuk. A szófogalom meghatározásának különböző grammatikai szintjei közül a legjobban használható „fonológiai” és a „morfoszintaktikai” síkok sokszor egymásnak ellentmondó eredményeket adnak. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a szavak belső szerkezete átlátszatlan, hozzáférhetetlen minden, a lexikai szintnél „magasabb”, azaz szintaktikai művelet számára. Ez nem azt jelenti, hogy a szintaxis nem képes a szó méretű vagy rangú elemeket kezelni (mozgatni vagy hivatkozni rájuk), és azt sem, hogy ami egyszer a (morfológiai) szón belül van, az a szintaxis számára láthatatlan, hiszen éppen az inflexiós morfémákról azt célszerű feltenni, hogy mivel ezek szintaktikai folyamatokban (egyeztetés, esetadás stb.) vesznek részt, a szintaktikai műveletek számára hozzáférhetőek, mégha a morfológiai szón belül található is.

2.2. A szófajok

A szófajokat a hagyományos grammatikákban háromféle kritérium alapján különböztetik meg: ezek a jelentés, az alaktani viselkedés, és a mondatbeli szerep. Az alaktani viselkedésben a szó által felvehető toldalékok játszanak szerepet, a mondatbeli szerep azt mutatja meg, a szó milyen mondatrész lehet, a szófaji jelentés pedig azt árulja el, mit fejez ki, milyen álta-

lános jelentésbeli vonatkozásai vannak az adott csoportba tartozó szavaknak. Így például az ige „valamely elvont cselekvés-, létezés-, történés- vagy állapotfogalmat a valóságra vonatkoztatva: grammatikai személyhez és időhöz kötve fejez ki, azaz azt valakinek vagy valaminek aktuális cselekvéseként stb. nevezi meg”. Jóllehet a meghatározásban szerepel utalás alaktani ismérvekre is (az időre és személyre hivatkozásban), nagyobb gondot okoz, hogy a jelentés alapján nem lehet elkülöníteni az igéket sem a melléknevektől (pl. *haragszik—haragos*), sem a főnevektől (*A királyt kivégezték—a király kivégzése*), és hogy a személy és idő kifejezésére való utalás csupán lehetőség, nem pedig egyértelmű kritérium: a *villámlás* szó tövében álló ige ugyanis nyilván nem azért ige, mert személyhez és időhöz kötve fejez ki valamit.

Valójában arról van szó, hogy két szempont keveredik össze a meghatározásokban: az egyik az, hogy valamely elem a szavak mely osztályába tartozik, a másik viszont az, minek lehet elnevezni az így kialakított osztály tagjait, milyen közös jelentésbeli tulajdonságokat lehet mintegy induktív általánosítással megállapítani róluk. Egyértelmű, hogy az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep a formális tulajdonságok közé tartozik, míg a jelentés nem. Ezért — ebben is követve a saussure-i tanítást — a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásokat feleslegesnek tartjuk, és a továbbiakban eltekintünk tőlük. Mivel továbbá az alaktani sajátosságok szorosan összefüggnek a mondatbeli szereppel, hiszen például ha egy szónak tárgyragja lehet (alaktani tulajdonság), akkor biztosan lehet tárgy a mondatban (mondatrészi szerep), ezeket egységesen fogjuk kezelni. Arra egyébként, hogy az alaktani viselkedést és a mondatbeli szerepet együtt kell vizsgálni, nincsen jobb érv, mint az ókori görög filozófusok eltérő vélekedése arról, hogy az akkor külön nem kategorizált melléknevek a főnevek vagy az igék alá tartoznak-e. Akik a főnevek közé sorolták őket, a főnévi jellegű végződéseikre mutattak rá, akik pedig igéknek tartották őket, abból indultak ki, hogy a mondatban állítmányi szerepük lehet. Alább a 2.2.2. pontban e megfontolásokra még visszatérünk.

Érdekes kérdés, hogy vajon a szófaji besorolásnak csak a „valódi” szavak esetében van-e jelentősége. A függőszók ugyan megköthetik, milyen szó- (vagy inkább szintagma-) osztályhoz csatolhatóak, de nagy többségük nem képvisel szóosztályt, pontosabban nem módosítják annak a kategóriának az osztályát, amelyhez csatlakoznak. A toldaléknak és a felszónak egyszerűen nincsen szó státusa, ezek ugyanis „szó alatti” elemek, ugyanakkor persze hordoznak szófaji információt, hiszen éppen az összetétel „jobb oldali” tagja, illetve a képző határozza meg a velük alkotott lexéma szófaját. Az indulatszó és a mondatszó pedig nem „viszonyul” más szófajhoz, és — mint látni fogjuk — a szavak közötti „viszony” alapvető feltétele annak, hogy a szófajukat megállapíthassuk. Vagyis esetükben fel sem merül a szófajiság kérdése.

A nemzetközi irodalmat követve mi is elfogadjuk, hogy a szó alatti elemek csoportjában a képzők és a felszók jelölve vannak a szófaj szempontjából, míg a függőszók többsége, illetve a toldalékok közül a ragok csak annak a szintagmának, illetve szónak a kategóriáját nevezik meg, amelyhez csatlakoznak — ha a csatlakozás ebben az irányban történik. A mondatszók és az indulatszók pedig szófaji megjelölés nélkül maradnak — és esetleg mint lexikalizálódott közlések vannak felsorolva a nyelv szótárában.

Végül ebben a szófaji bevezetőben még egy kérdésre kell válaszolnunk: valójában mi az, hogy „szófaj”, vagy másképp mi a szófaj szerepe a nyelvtanban? Vegyük észre, hogy az a válasz, hogy „A szófaj nem más, mint szavak osztálya” körbenforgó, ugyanis csak egy másik fogalmat rendel a megmagyarázandó terminushoz. Lehet persze, hogy az a válasz, amelyet mi szándékozunk adni, ugyanolyan körbenforgónak találtatik, de ha abból indulunk ki, hogy a nyelv leírása azt a célt szolgálja, hogy a beszélő nyelvtudását ábrázoljuk, akkor a szófajt nem tudjuk másnak tekinteni, mint a listázható és listázandó nyelvi elemekhez rendelt tulajdonságnak. Minden lexémát és más listázott elemet (toldalékot stb.) tulajdonságok egy-egy rendezett sorával jellemzünk, és ezek között találjuk a szófaji besorolást. A szófaji megjelölés pedig ebben az értelemben nem más, mint **instrukciók, utasítások sora arra, hogy az adott lexikális elem milyen végződéseket vegyen vagy vehet fel, illetve milyen szintaktikai pozíciókat foglalhat el.**

2.2.1. Nyitott és zárt osztályok

Régóta ismert tény, hogy az egyes szófajok nem egyenrangúak az alájuk tartozó elemek számát tekintve. Az alapvető különbséget a szakirodalom a nyitott és zárt osztályok terminusok segítségével ragadja meg. **Nyitott osztályoknak** azokat a szófajokat tekintjük, amelyek elemei korlátlanul szaporíthatók — például más nyelvből való kölcsönzéssel, illetve szóképzéssel vagy szóösszetétellel. Ilyen nyitott osztály a főneveké, a mellékneveké, az igéké és a határozószóké. A **zárt szóosztályok** elemei az adott nyelvallapotban változtathatatlanul rögzítve vannak, számuk sem kölcsönzéssel, sem belső lexikai eljárásokkal nem növelhető. Ide tartoznak például a kötőszók, a segédigék és a névelők.

A nyitott és zárt szóosztályok közötti különbség tehát nem egyes szófajokat különböztet meg, hanem a hagyományosan szófajoknak nevezett csoportok két nagy osztályát állítja fel. A distinkció jelentőségét akkor látjuk, ha tudomásul vesszük, hogy a definícióknak többféle típusa is létezhet. A jól ismert klasszikus vagy intenzionális („genus—differentiae”) definíció-séma mellett azonban van legalább két másik is, amely elfogadott megha-

tározásnak számít: az oszténzív, azaz demonstráción, bemutatáson alapuló, valamint a teljes felsorolásra támaszkodó definíció. Ez utóbbit nyilvánvalóan csakis olyan esetekben lehet alkalmazni, amikor véges számú elem tartozik a meghatározás alá, például egy iskolai osztály tanulói esetében (amikor egyébként általában aligha lehetne más eszközhöz folyamodni — bár elvben elképzelhető, hogy a tanulócsoporthoz születési idő vagy lakcím szerint alakítják ki).

A nyelvben létező zárt osztályokat tehát nem szükséges az intenzionális definíció-sémával megadni: elegendő felsorolni a beletartozó elemeket. Más szóval, elégséges azt megállapítanunk, hogy az egyik alosztály nem azonos a másikkal, majd felsorolni az adott alosztályba tartozó szavakat. Ha megadjuk például a névelőket (*a/az, egy*), ezzel minden további meghatározást feleslegessé tettünk, csupán arról kell gondoskodnunk, hogy a névelők csoportja ne legyen összetéveszthető valamely másik zárt szóosztállyal. Az itt alkalmazott eljárás szerint elegendő megkülönböztetés, ha **az egyik osztály elemei nem jelenhetnek meg abban a szintaktikai pozícióban, amelyet a másik osztály tagjai betölthetnek, és viszont**. Tekintsük például (a) a névelők pozícióját összehasonlítva (b) a kötőszókéval, (c) a segédigékével és (d) a mutatószókéval. (A releváns pozíciót vízszintes vonal jelzi.)

- (20) a. ivott — korsóból
 b. borsót — répát vásárolt
 c. három szék — maradni
 d. eltört — a korsó

A jelölt helyeken rendre olyan szavak fordulhatnak elő, mint az *a*, a *vagy*, a *fog* és az *ez*, mely kifejezések egymással nem felcserélhetők. Nem érdemes a behelyettesítési kategóriameghatározás technikájának részleteibe belebocsátkoznunk, de azt megemlítjük, hogy pl. ha (20d)-be a *ma* szót (vagyis egy szabad határozót) helyezzük el, akkor továbbra is lehetséges azt kérdeznünk, mi helyezhető el az *eltört ma — a korsó* környezetbe, s bármennyi szabad határozót helyezünk el, a mutatószót mindig el lehet helyezni a névelő előtt. Az olyan szabad határozókat ugyanis, mint amilyen a *ma*, gyakorlatilag bárhová be tudjuk tenni. Nem feladatunk kimerítően jellemezni az egyes osztályok környezettípusait, sőt az osztályok tagjait sem. Így például a (20a) környezetbe beletelhetjük a névelővel kiegészítő eloszlásban (komplementer disztribúcióban) álló *minden* kvantort is, de ha mondjuk a *korsóból* szó többes számban volna, akkor már a helyettesítés nem működhetne. Ugyancsak kérdéses, vajon az *egy* disztribúciós szempontból tényleg ugyanabban a pozícióban áll-e, mint a határozott névelő, avagy inkább az *egyetlen* allomorfa határozatlan determináns esetén, vö.: $\emptyset$ /*egy/négy/sok korsót látott*, de *a(z)*

egyetlen/négy/sok korsót látta. Ha így állna a helyzet, akkor az *egy/egyetlen* a számnevek között foglalna helyet.

Nem említettük ez ideig a zárt osztályok között a **névmásokat**, jóllehet ezek számát sem lehet szaporítani. Ahhoz azonban, hogy saját osztályt alkossanak, azt kellene bizonyítanunk, hogy nem fordulhatnak elő ott, ahol más osztályok elemei. Csakhogy mivel névmások, éppen az jellemzi őket, hogy pontosan ott állhatnak, ahol annak az osztálynak az elemei, amelyet helyettesíthetnek: a főnévi névmás *az* vagy *ő* az olyan főnevek helyén, mint a *felhő* vagy a *Péter*, a melléknévi névmás *olyan* a *piros* helyén és így tovább. Ezzel azt állítjuk, hogy a névmások nem alkotnak osztályt, hanem abba a szófajba tartoznak, amelyet helyettesítenek. Önálló osztályuk felállítására annak köszönhető, hogy a hagyományos nyelvtanok, mint utaltunk rá, a közös jelentés-, illetve funkcióvonásokat is a szófajok meghatározásának részévé tették, és ez esetben a „helyettesítés” volt a megkülönböztetés alapja. Nyilvánvaló kivétel a „helyettesítés” kritériuma alól az 1. és 2. személyű személyes névmások alany- és (ha kisebb mértékben is) tárgyesetű használata: ekkor ugyanis nem helyettesítenek semmit, következésképpen ebben az értelemben nem névmások. Valószínűleg azért tartoznak hagyományosan együvé a határozott főnévi csoportokat teljes mértékben helyettesíteni képes, azaz „valódi” névmásoknak számító harmadik személyű névmásokkal, mert alanyként együttesen egy-egy igei paradigmát határoznak meg. Ezen a ponton — a további finomítás lehetőségét fenntartva — azt mondjuk tehát, hogy a névmások általában nem alkotnak külön osztályt, hanem azokba a szóosztályokba tartoznak, amelyeknek az elemeit helyettesítik: főnév, melléknév, számnév, határozószó, valamint a további „kisebb” osztályok, melyekről alább még lesz szó. Igei „névmásról” nem tudunk.

Végül még egy megjegyzés: a kérdő és vonatkozó, valamint az „egyéb” névmások között felsorolt határozatlan, általános, stb. névmások szófajilag mind a saját szóosztályukba (főnév, melléknév stb.) tartoznak, és csupán meg vannak jelölve egyrészt sajátos szintaktikai szerepük vonatkozásában (vagyis hogy pl. a kérdő és vonatkozó névmások különleges pozíciót kell hogy elfoglaljanak a mondatban), másrészt jellemző szemantikai tulajdonságaikra nézve (azaz hogy a határozatlan, általános stb. névmások az értelmezésben például kvantorként viselkednek). A névmásokról és arról, mit is helyettesítenek, a 2.2.5. pontban még bővebben lesz szó.

Rátérve ezek után a nyitott osztályokra, itt már nem tudunk a felsorolási definícióhoz folyamodni; mindenképpen tulajdonságokon alapuló, azaz intenzionális meghatározásra van szükség. A grammatikáról szóló megállapításokban azonban nem kötelező tartalmi, jelentésre vonatkozó megállapításokra támaszkodni, mint azt a hagyományos nyelvtan állítja, hiszen a saussure-i értelemben a rendszert éppen a formai különbségek határoz-

zák meg. Más szóval elégséges a paradigmatis, a pozicionális eltérésekre hivatkozni.

Ismeretes például, hogy a **melléknévek** határozókkal módosíthatók, továbbá megjelenhetnek főnevek előtt, valamint névszói állítmányokban. Ez tehát három különböző környezet, amely egyértelműen jellemző egy szóosztályra, minthogy a következő szavak közül: *erős, kutya, fut, négy, tegnap, igen* csakis a legelső tehető be az alábbi üres helyek mindegyikébe:

- (21) a. ez a kivételesen — német súlyemelő
 b. három — pofont kapott
 c. ez a kanca — volt

Egyrészt nem állítjuk, hogy egy vagy két környezet elegendő ahhoz, hogy egy szó melléknévnek minősüljön: a (c) környezetben például előfordulhat főnév is. Ugyanakkor mint majd látni fogjuk, a (c) környezet kulcsfontosságú lesz, amikor azt kívánjuk bebizonyítani, hogy vannak melléknévnek minősített szavak, amelyek éppen azért nem lehetnek melléknévek, mert itt nem jelenhetnek meg (vö. 2.2.6.). Másrészt nem azt mondjuk, hogy minden melléknév elhelyezhető mindhárom felsorolt környezetben, hanem azt, hogy minden melléknév megjelenhet azokban a környezetekben, amelyeket az itt szereplő szavak osztályaival alkottunk. A szóosztályok ugyanis más szóosztályokhoz képest vannak meghatározva, nem pedig egyedi környezetekkel, amelyek esetleges jelentésbeli vonatkozásaik miatt kizárhatnak bizonyos szavakat, de megengedhetnek másokat ugyanabból a szóosztályból.

2.2.2. Szófajok a magyarban

Jellemző környezetek mindegyik nyitott osztály esetében megadhatók, pontosabban ilyen környezetekkel minden nyitott osztályt meg lehet határozni, s ezt egyébként a klasszikus nyelvtanítás meg is tette, csak éppen nem kívánt tudomást venni róla. A hagyományos nyelvtanok nagyjából egyformán, mégpedig a következőképpen tárgyalják a névszókat. Először is felvázolják a magyar nyelv szófaji rendszerét, felsorolva az egyes szófajokat és mindegyikre több példát is felhozva, ami nem más, mint a fentebb említett osztálydefiníció alkalmazása: az illusztrációnak szánt példák elégségesek ahhoz, hogy megtudjuk, mi számít igének, főnévnek, főnévi igenévnek stb. A szófajok bemutatását követően találjuk a tulajdonképpeni meghatározásokat. A névszókat igyekeznek a szerzők a jelentésükre hivatkozva elkülöníteni, de az olyan állítások alapján, mint: „jelentéstartalmuk nem olyan dinamikus, mint [az igéké], önmagukban ritkábban használjuk őket egyszavas mondatként,

nyelvi fontosság tekintetében azonban nem maradnak el az igék mögött”, aligha lehetne megmondani, milyen szavakat tekinthetünk névszónak. Az igazi, azaz a formális tulajdonságokon alapuló különbségek a hagyományosan „alaktani viselkedésnek” és „mondatbeli szerepnek” nevezett jellemzők segítségével ragadhatók meg: és be is mutatják, hogy a névszók azonos jeleket és ragokat vehetnek fel, továbbá éppen ez utóbbi sajátosságok alapján rekesztik ki „az egyes nyelvtanítók” által ide sorolt határozószókat a névszók közül. Az újabb irodalomban továbbá kimondják, hogy a névszó lehet alany, tárgy, határozó vagy jelző, az ige viszont nem. Kár, hogy hozzátesszük: „A névszó lehet ugyan állítmány is, de ebben a szerepben önmagában nem olyan kifejező [!], mint az ige.” Megjegyzendő, hogy szóosztályként a névszók közül csak a melléknév és a számnév lehet állítmány, a főnevek közül — ha eltekintünk az azonosító állításoktól (pl. *Az igazgató Péter volt*) — csak a köznevek, sok névmás pedig még azonosító állításokban sem fordulhat elő (*Ez mindenki volt).

Bármi legyen is a névszók „jelentéstartalma”, egy dolog biztos: annak, hogy ez a „fölköttes szóosztály” létrejöhetett, nem más az oka, mint az, hogy az ide sorolt szóosztályok azonos ragokat és jeleket vehetnek fel. Megjegyezzük, hogy ugyanezen okok miatt nem szerepelnek itt a főnévi igenevek, hiszen nem vehetik fel a (22i–vi) alatti — lényegében véletlenszerűen kiválasztott — toldalékokat. A melléknévi igeneveket egyelőre együtt kezeljük a melléknévekkel (l. (22b)), de a 2.2.6. pontban még visszatérünk általános problémáikra. A névmások más okból hiányoznak: ők nem viselkednek egységesen a toldalékokkal szemben, mivel van, amelyik főnévként veszi „magára” a ragokat, de a személyes névmásoknak éppen a rag van a tövében. A végződéseknek csak az egyik allomorfiát adjuk meg, és az elfogadott gyakorlat szerint a fonológiai alternációban részt vevő hangzóikat nagybetűvel jelöljük.

- (22) a. kutya, kép, falu   i.   -t   iv.   -bAn
 b. sárga, hosszú, érdekes   ii.   -rÓl   v.   -ért
 c. négy, negyed, negyedik   iii. -nEk   vi.   -k

Az (a)–(c) csoportba tartozó szavak tehát **névszók**, mivel mindegyik előfordulhat az (i)–(vi) alatt felsorolt ragok és jelek előtt. Érdemes felfigyelni arra, hogy amikor „mondatbeli szerepeket” emleget a klasszikus nyelvtanítás, akkor például azzal egyenértékű dolgot mond, hogy a névszó felvehet tárgy- vagy határozóragot, s ezáltal az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep azonos rubrikába kerül, amit mi a környezetek formai jegyei alapján rögzítünk.

Megemlítik még egyébként a főnevekhez és melléknévekhez hozzátehető közös „névszóképzőket” is, pl. *-cskA*, *-sÁg*, vö. *tanár-ság* és *okos-ság*. Itt ráa-

dásul a *-sÁg* ugyanazokat a jelentésmozzanatokat, pl. az absztrakt tulajdonságot, adja hozzá az alapszóhoz — szemben a mellékneveken sokféleképpen értelmezhető kicsinyítő képzővel. Sőt, még a *-sÁg* alapszavai is hasonló jellegűek kell hogy legyenek, és tudjuk, hogy a köznévi is alkalmas tulajdonságok kifejezésére, amit éppen állítmányi használata bizonyít. Az egy-két azonos képző azonban nem elegendő alap arra, hogy egy fölöttes osztályt létrehozunk. Az azonos melléknévi és főnévi képző egyébként más nyelvekben sem ismeretlen, vö. angol *brother-hood* 'testvér(i)-ség', *likely-hood* 'valószínűség'.

Láttuk már, hogy a (21) környezetcsoport hogyan határozza meg egyértelműen (és alkalmasint a névszók feltételezett osztályán belül) a mellékneveket. Hasonló módon lehet megállapítani a (23)-ban a főneveket és a (24)-ben a számneveket is. A megadott környezetek ismét típusokat képviselnek és nem arra szolgálnak, hogy az adott osztály minden eleme elhelyezhető legyen bennük. Más szóval például egy nagyobb szerkezeten belül egy főnévvel csakis egy másik főnév fordulhat elő mellérendelő szerkezetben, illetve a birtokos szerkezet birtokának a helyén többnyire csak **főnév** fordulhat elő.

- (23) a. négy érdekes ___-t és szobrot látott (főnév)
 b. András legnagyobb ___-JA (főnév)

- (24) a. a ___ legjobb könyv (tő- és sorszámnév)
 b. ___-An érkeztek (tőszámnév)

Tehát mind elvileg, mind gyakorlatilag lehetséges csupán formai, lényegében disztribúciós ismérvekre támaszkodva meghatározni az egyes szóosztályokat, azaz a nyelv lexikai kategóriáit, más szóval azokat a nagy csoportokat, melyeknek tagjai egymást lényegében kölcsönösen helyettesíteni tudják — eltekintve most mindazoktól a szemantikai megfontolásoktól, amelyek az így kialakított mondatokat esetleg szokatlanná, furcsává, jelentésüket tekintve elfogadhatatlanná tennék, avagy a világról meglévő olyan ismereteinktől, amelyekre hivatkozva helyteleníthetnénk őket.

Visszatérve végül a névszók mint osztály általános problémakörére, ismét egy olyan jelenséggel van dolgunk, amelyet a szintaxis felől lehet legjobban megközelíteni. Amikor ugyanis a számnevek és a melléknevek a főnévvel azonos esetragokat vesznek fel, ezt nem „saját jogukon” teszik. Ilyenkor ugyanis egy olyan szerkezetnek a részei, amelyben a főnévi csoport meghatározott szeletét azért lehet elhagyni, mert az egy másik főnévi csoport azonos részére utal vissza, és csak az első főnévi csoporttól különböző összetevőnek kell fizikai valójában is jelen lennie és ekkor ennek kell hordoznia az egyébként a főnéven megjelenő, de az egész főnévi csoportot „megillető”

esetragot. (Itt nem feladatunk a főnévi csoporton belüli ellipsis szabályait bemutatni, de a (25a)-ban láthatjuk, hogy az azonosság nem elegendő feltétele az elhagyhatóságnak: minimálisan a főnévnek kell azonosnak lennie, majd a köréje épülő szerkezetek tagjainak.)

- (25) a. Anna három új könyvről írt, Mari pedig három régi (könyv)-ről.
 b. Anna három új könyvről írt, Mari pedig négy (új könyv)-ről.
 c. Anna arról a három új könyvről írt, Mari pedig erről (a három új könyvről).

A névszók osztálya tehát úgy jön létre, hogy a toldalékok egy csoportját, az esetragokat mint környezetet „vakon” használjuk a disztribúciós elemzésben, és amely szavakon megjelenhetnek, azokat együvé soroljuk. A ragok felől nézve ennek az eljárásnak van is létjogosultsága: ha ugyanis esetragot találunk valamely szón, bizonyos, hogy „névszóval” van dolgunk, de ennyi információból még nem derül ki, melyik „alosztályba” tartozik az illető elem. Ez az oka annak, hogy például a morfológia számítógépes kezelésében a névszóra mint osztályra szükség van, l. Prószéky Gábor összefoglalóját a Függelékben.

2.2.3. Fő- és egyéb kategóriák

Az így megállapított kategóriák azonban még mindig nem egyenrangúak. Leválasztván a zárt szóosztályokat, vagyis a grammatikai vagy funkciószavakat, melyeket a magyar terminológia „segédszóknak” vagy „viszonyzóknak” nevez, a nyitott osztályokba tartozó szófajok között két további nagy csoportot találunk. Figyeljünk fel arra, hogy a számnevek, jóllehet pozicionálisan tökéletesen meghatározhatók, nem ugyanolyan osztályt alkotnak, mint mondjuk a melléknevek. Egyrészt azért nem, mert — a számok halmazának matematikai tulajdonságai következtében — hiába van gyakorlatilag végtelen számú számnevünk, az új számnevek egy meglehetősen egysíkú algoritmus avagy szóképzési szabály segítségével hozhatók létre és új elemeket általában nem lehet közéjük sem berakni, sem pedig más nyelvből átvenni — bár a számnevek sora „felfelé” bővíthető, vö.: *trillió*, *kvadrillió* stb.

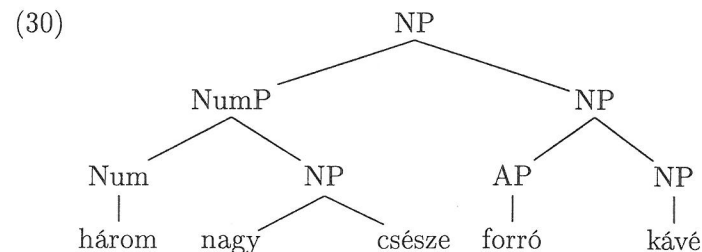
Ez azonban csak az egyik különbség. A másik eltérés abban áll, hogy a számneveknek általában nem lehetnek vonzataik, míg a mellékneveknek többféle vonzatuk is lehet: *büszke vmire*, *képes vmire*, *független vmitől*, *méltó vmire/vkihez*, *hasonló vmihez*, stb. E szempontnak a jelentősége a nyelvtan felépítésében keresendő. A szótárból előhozott, onnan „kivetített” információk között kitüntetett szerepe van annak, amelyik meghatározza egy lexikai

„fej”, vagyis szó vonzatát vagy vonzatait s ezáltal mintegy a szótárból építi fel a szintaktikai szerkezetet. Ebben az értelemben a szavak ismét két csoportra oszlanak: azokra, amelyek lehetnek régensek, azaz lehet vonzatuk, vagyis a főnevekre, mellénevekre, igékre és a határozószókra (beleértve a névutókat is), illetve azokra, amelyeknek nem, mint a számnevek. (Ez természetesen nem azt jelenti, hogy például minden főnévnek van, illetve kell hogy legyen vonzata, hanem azt, hogy jelentős számban találunk közöttük olyat, amelyiknek van vonzata, míg a számnevek közül egynek sem lehet. Nem számíthatjuk vonzatnak a számneveknek a szláv nyelvekben meglévő „esetadását”. A főnévi csoport szerkezeti elemzésében az újabb felfogások a számnevet — és az egyéb kvantorokat is — ún. funkcionális kategóriává minősítik; ennek következményeiről e fejezet keretei között nem tudunk szót ejteni. Alább a vonzatot szögletes zárójelekkel jelöljük.)

- (26) a. a feltevés [hogya a betegség genetikus eredetű] FŐNÉV
 b. a hír [a választásokról]
- (27) a. érdekes [hogya a betegség genetikus eredetű] MELLÉKNÉV
 b. tehetséges [a sakkjátékban]
- (28) a. megállapítja [hogya a betegség genetikus eredetű] IGE
 b. vesz [egy kecskét]
 c. áll [három részből]
- (29) a. hasonlóan [a másik játékoshoz] HATÁROZÓSZÓ
 b. [Annával] együtt

A számnevek még egy harmadik szempontból is másképp viselkednek: számnév nem lehet egy másik szó vonzata, azaz nem találunk olyan szót, amely megkövetelné, hogy mellette számnévnek kell állnia. Tegyük fel azonban, hogy azt mondjuk, van ilyen szó, sőt egy egész szóosztály: a mértéket kifejező elemeké, pl. *liter*, *darab*, *méter*, *szál* stb. Csakhogy e mértékszók valójában nem határozzák meg azokat a szerkezeteket, amelyekben megtaláljuk őket. Ha azt mondjuk: *Péter három litert ivott*, nem állítjuk, hogy amit ivott, az liter volt. Az *iszik* ige „valóságos” tárgya, vagyis a dolgoknak az az osztálya, amit az *iszik* ige tárgyál választ, nem az a főnévi csoport, amelynek a fejében a *liter* szó áll. Példánkban ugyanis a főnévi csoport ugyanúgy elliptikus, mint az előző szakasz végén elemzettek: Péter tejet, vizet, bort, vagy valamely más folyadékot ivott, azaz három litert belőle. A *három liter* kifejezés tehát a (nem látható) főnevet módosítja, mintha a [*három liter* [*tej*]] főnévi csoport része volna. Másrészt, ha a *liter* szó lenne a *három liter* szerkezet fejében, akkor a *három liter tej* helyén lehetne a *liter tej szerkeze-

tet is használni. Mivel azonban ez általában éppen fordítva lehetséges (vö.: *három (csésze) kávé*, *három (darab) könyv*, *három (szál) virág*), a kérdéses szerkezet nagy vonalaiban ilyen lehet:

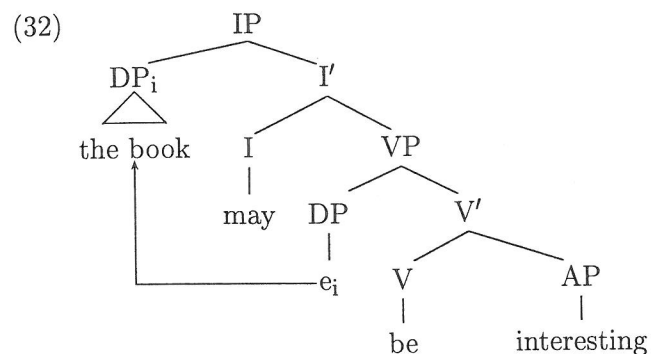
Ez a szerkezet azonban azt látszik igazolni, hogy a „Num” szimbólummal jelölt számnévnek mégis lehet vonzata, hiszen ha egy fej mellett egy maximális kiterjesztés (= XP) áll, akkor az nem lehet más, mint vonzat. De a „vonzatosság” tulajdonsága nemcsak azt követeli meg, hogy a régenseket meghatározott kategóriájú összetevők vegyék körül, hanem azt is, hogy ezeket az összetevőket a régensük pontos szintaktikai-szemantikai feladatokkal, úgynevezett **thematikus szerepekkel** lássa el. A thematikus szerepek lehetnek szemantikailag kötöttek, többnyire a kiosztott eset jelentésétől függően: ekkor a vonzat esetét inherensnek nevezzük, pl. *elment a kiflim-ért*, ahol az *a kiflim* főnévi csoport „cél” szerepét az esetrag adja meg. A thematikus szerepek más része nem függ az eset „jelentésétől”, vagyis szabad, s ilyenkor a vonzat szerkezeti esetet, többnyire nominativust vagy accusativust kap. A következő példában: *Péter-t okosnak tartja* — a *Péter* főnévi csoport esetét az ige, thematikus szerepét a melléknév adja meg, hiszen a *tart* igével kifejezett (mentális) cselekvés nem Péterre irányul, hanem egy tényállapotra, azaz valamely állítást „tartunk”, ez esetben azt, hogy Péter okos. Ez utóbbi állításban pedig az *okos* melléknév mint predikátum adja meg a *Péter* főnévi csoport thematikus szerepét. Ekképpen a régensként is működő lexikális fejek meghatározzák a nyelv (egyik) minimális egységének, a mondatnak a legkisebb lehetséges szerkezeti alakját és annak minimálisan szükséges szemantikai tartalmát is. A vonzatosság tulajdonságával felruházott lexikai kategóriákat főkategóriáknak vagy elsődleges (*maior*) kategóriáknak hívjuk, a többieket másodlagos (*minor*) kategóriáknak.

A különbség a csupán kategoriálisan megszabott vonzatokat elváró fejek és a thematikus szereppel ellátott vonzatokat igénylő fejek között egy további megkülönböztetés alapjául szolgál. Vannak ugyanis olyan zárt szóosztályok, amelyek tagjai vonzatokat várnak maguk mellé. A **segédigék** például igei csoportot (VP-t) követelnek meg, de alanyuknak nem jelölnek ki önálló thematikus szerepet. Az alábbi angol példában a *may* 'lehet, -hAt'

alanya „megöröklí” a VP-jében lévő alanyi DP tematikus szerepét, s ezért jelenhet meg többek között „időjárás-predikátumokban”, továbbá szemantikailag üres alanyok mellett is.

Arra, amit itt a tematikus szerep „megöröklésének” hívtunk, két megoldást ismer az irodalom. Az egyik, úgynevezett „VP-n belüli alany” hipotézis szerint az alany az alapszerkezetben a segédige „alatt”, a VP-n belül van, itt kap tematikus szerepet és innen mozog a felszíni szerkezetben a segédige elé, megtartva tematikus szerepét, de esetet a mondat Inflexió fejtől kapva. A másik nézet szerint viszont a segédigével alkotott kifejezés képes az eredetileg is felső pozícióban lévő alanyt továbbítani az alsó ige által meghatározott tematikus szerepet. Az előbbi megoldás mondható általánosan elfogadottnak.

- (31) a. The book may be interesting. 'Lehet, hogy a könyv érdekes.'
 b. It may be raining. 'Lehet, hogy esik.'
 c. It may be easy to laugh. 'Lehet, hogy könnyű nevetni.'

Ha a *may* saját tematikus szerepet osztana ki az alanyi DP-nek, akkor egyrészt az két (eltérő) szerepet kapna, amikor más forrásból már van egy tematikus szerepe, pl. a (31a/32) példában, másrészt akkor is lenne az alanyt tematikus szerepe, amikor annak szemantikailag üresnek (expletívumnak) kell lennie, pl. a (31c)-ben. De a magyar fordításban az egyetlen argumentummal rendelkező *lehet* is azt mutatja, hogy a *may* szemantikai értelemben az egész mondatra vonatkozik, az egész mondat az, ami „lehet”. A *may* segédigének azonban lexikai-szintaktikai értelemben a vonzata csak VP lehet (és a VP-nek általában nem kell, sőt nem is lehet tematikus szerepe, hiszen az csak DP-knek vagy tagmondatoknak „jár” és szükséges), következésképpen a *may*-nek és a hozzá hasonló többi ún. episztemikus modalitásra vonatkozó segédigének nincsenek kiosztható tematikus szerepei.

A grammatikai irodalomban az ilyen elemeket **funkcionális** kategóriáknak nevezik, elkülönítve őket az eddig tárgyalt **lexikális** kategóriáktól. (Ez az elnevezés nem mondható szerencsésnek, hiszen a funkcionális elemek is ugyanúgy a lexikonban találhatóak, mint a lexikai kategóriák, a bevett címkéken azonban nem tudunk változtatni.) A szóosztályoknak ebbe a csoportjába a segédigéken kívül számos olyan elem tartozik, amelyet a (magyar) grammatikai hagyomány vagy a „viszony- vagy segédszók” között, vagy az önálló szó „rangú” elemek szintje alatt, az inflexiók körében tárgyal. Mivel bennünket a **szavak** osztályozása érdekel, az inflexiók toldalékoktól most eltekintünk, de megjegyezzük, hogy a szokásosan viszony- vagy segédszóknak vett elemek közül egyesek nem a funkcionális kategóriák alá tartoznak, pl. az igeikötő és a névutó esetleges tematikus vonzatosságuk miatt, mások, mint pl. a mondathatározói *talán*, *természetesen* vagy *bizony* azért, mert egyáltalán nem lehet vonzatuk. A funkcionális kategóriák alá tartozó szavak között találjuk a segédigéken kívül a D (= determináns) kategóriájú névelőket (*a/az*, *egy* és $\emptyset$), amelyeknek tematikus szerep nélküli NP vonzatuk van, a C (= complementizer) kategóriájú mondatbevezetőket (pl. a *hogy*, *ha*, *bár* alárendelő kötőszókat), amelyeknek egy IP kategóriájú tagmondati vonzatuk van, továbbá a tagadószókat és esetleg a kvantor értelmű *is* függőszt is. Megjegyezzük, hogy a külföldi irodalomban van, aki a határozószókat különösebb indoklás nélkül a melléknevek közé sorolja, továbbá az adpozíciókat (azaz összefoglaló néven az előjárószókat és a névutókat, vagyis a pre- és posztpozíciókat) nem tartja külön lexikai kategóriának. A magyarázat feltehetőleg abban keresendő, hogy a határozószók általában képzés segítségével melléknévből jönnek létre, az adpozíciók pedig zárt osztálynak (is?) tekinthetők. Ezt a megoldást, bár megfontolandó lehet a magyarra nézve is, mert valóban nagymértékben leegyszerűsítene a helyzetet, itt nem követjük.

Nem tartjuk feladatunknak, hogy az itt bemutatott osztályozást összehasonlítsuk a klasszikus nyelvtanok rendszereivel, de ismét felhívjuk a figyelmet arra, hogy ez a felfogás sokkal kevésbé támaszkodik olyan bizonytalan ismérvekre, mint a jelentésbeli vonatkozások vagy az önálló mondatrészként való előfordulás képessége, amely a körbenforgó meghatározás veszélyével jár, hiszen a mondatrészeket részben a szófajra való hivatkozással lehet megállapítani.

Összegzésképpen az alábbi típusokat különböztetjük meg. (Félkövér szedéssel az osztályokat, *dőlt* betűvel a tulajdonságokat adjuk meg. A szófajok normál betűvel állnak.)

(33) Szófaji kategóriák

Főkategória Vonzatos		Másodlagos kategória Vonzat nélküli
Lexikális kategória	Funkcionális kategória	mellérendelő kötőszó, számnév (?), mondathatározó(szó)*
Thematikus vonzatos	Nem tematikus vonzatos	
főnév, ige, melléknév, határozószó*	névelő, tagadószó, mondatbevezető, segédige	

A csillag a kétféle határozószón a kategória összetett voltára utal: ma már azt is tudjuk, hogy a határozószók mondatbeli elhelyezkedése alapján sokkal több alosztályuk lehet. A kérdőjel a számnéven pedig azt jelöli, hogy az újabb elemzések szerint akár funkcionális kategória is lehet. Ebben az osztályozásban természetesen nem szerepelnek a szó alatti lexikális elemek (ld. (17)–(18) táblázat), a függőszók közül viszont azokat felvettük, amelyek önálló kategóriát határoznak meg. Ezt onnan tudjuk, hogy (a) mindig azonos kategóriához csatlakoznak, a névelő például az NP-hez, az *is* viszont különféle szintagmákhoz: határozói (*tegnap is*) vagy főnévi csoporthoz (*Péter is*), igéhez (*olvasott is*) stb., s ezek szintaktikai kategóriája változatlan marad, illetve (b) nélkülük a mondat nem lehetne grammatikus, vö. *Látta * (a) könyvet*, de a függőszó hiánya nem okoz gondot: *Látta Pétert (is)*. Következésképpen **az *is*, *sem*, *csak* típusába tartozó függőszóknak valójában nincsen saját szófajuk**. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon a tagadószó *nem*, *ne* is ebbe a csoportba tartozik-e, de válaszuk a szintaktikai elmélet jelenlegi állása szerint nemleges, mivel a mondat meghatározott pozícióiban a mondat magjával, az igével, illetve annak kiterjesztéseivel alkotott szintagmákhoz csatlakozik, és ezek alkotják a lehetséges vonzatait, valamint olyan szintaktikai összefüggésekben vesz részt, amelyeket adjunktum-pozícióból nem lehet szabályozni, mint amilyenek a negatív polaritás jelenségei, pl. *Nem hiszem, hogy láttam valakit is*—**Azt hiszem, hogy láttam valakit is*. Hiányzik az osztályozásból továbbá a mondatszó és az indulatszó is: róluk a 2.1.2.3. pontban azt mondtuk, hogy mivel más szavakkal együtt nem fordulhatnak elő, nem szavaknak (hanem teljes közléseknek) számítanak, de annak legalábbis nyilvánvalónak kell lennie, hogy nem lehet őket más szóosztályokhoz viszonyítani.

Mint látható, a nyitott osztályok egybeesnek a tematikus vonzatot megengedő szófajokkal, a funkcionális elemek pedig nyelvtől függően önálló szóként vagy kötött morfémaként valósulhatnak meg. Megjegyezzük, hogy az

igekötők nem minősülnek önálló kategóriának: többnyire a határozószók közé soroltatnak, hiszen önálló tematikus vonzatuk lehet (pl. *le vhonnan/vmire, át vmin, ki vhonnan*), illetve maguk is vonzatok, nevezetesen az igéi, jóllehet sokszor az igekötő + ige jelentése nem kompozicionális (pl. *győz és le/meg-győz vkit*), s ekkor az idiómákra, azaz az állandó szókapcsolatokra jellemző szerkezettypust valósítanak meg. Az ún. igemódosítóknak különféle szófaji kategóriájuk lehet (pl. *utat téveszt, többre törekszik, fehérre fest, jól tart*), és jelentésüket tekintve ezek is hol kompozicionálisak, hol idiomatikus jellegűek. (Róluk l. még kötetünk 8. fejezetét.)

A vonzat nélküli szavak általában **adjunktumként** (illetve adjunktumot alkotó szintagmák fejeként, azaz a magyar terminológia szerint többnyire szabad határozóként) jelennek meg a mondatban. Erre látszólag egyes nyitott osztályok tagjai is képesek, például a melléknév és a határozószó. Továbbá, ha az igeneves tagmondatok a mondat kategóriájának megfelelő valamely funkcionális elem kiterjesztései (mint azt alább bizonyítani igyekszünk), akkor általában a vonzatos kategóriák is lehetnek adjunktumok, hiszen például a határozói igenevet tartalmazó kifejezéseket mindig szabadon lehet beilleszteni a (fő)mondatba, minden tematikus következmény nélkül (pl. [*A könyvet maga mellé téve*] *elaludt*). Eszerint adjunktumi szerepben mind a lexikális, mind a funkcionális elemek, vagyis mind a tematikus, mind pedig a nem tematikus vonzattal ellátott vagy ellátható osztályok tagjai előfordulhatnak. Más szóval az, hogy valamely fejnek magának van vagy lehet (tematikus) vonzata, nem jár együtt azzal, hogy a vele alkotott, azaz „belőle kivetített” vagy „kiterjesztett” szintagma nem lehet adjunktum.

Az itt bemutatottakhoz hasonló szempontok alapján elvben másképp is lehet osztályozni a nem tematikus vonzatos kategóriákat, méghozzá úgy, hogy egy csoportba vesszük azokat, amelyek „a tematikus szerepekre nézve semlegesek, vagyis nem adnak és nem kapnak tematikus szerepeket”. Ez az irodalomban található lista a (valóságos) határozókat, a tagadószókat, segédigéket, a főnevet módosító melléknevet, a mondatbevezetőket, az Inflexió alá tartozó elemeket, egyes adpozíciókat és az ún. „alanyemelő” igéket (mint az angol *seem* ’látszik’, *appear* ’tűnik’) tartalmazza. Ezzel szemben a főnevet módosító melléknév is lehet tematikus vonzatos: [_{AP} [*a fiára*] *büszke*] *asszony*, és a mi álláspontunk az volt, hogy azok az osztályok is tematikus vonzatosnak számítanak, amelyek tagjainak legalább egy nem kivételszerű részhalmaza fel tud venni tematikus vonzatokat, ami éppúgy vonatkozik a főnévre, mint a melléknévre, és a határozószóval közös csoportba sorolt névutóra. A mi osztályozásunk annyiban is meghaladja ezt az irodalomban egyébként más célra szánt csoportosítást, hogy megindokolja a funkcionális kategóriák különbségét is a vonzatos kategóriákon belül.

2.2.4. A segédige a magyarban

Egyetlen funkcionális kategóriát részletesen vizsgálunk meg, mégpedig azt, amelyik körül talán a legtöbb félreértés tapasztalható. A magyar szakirodalomban háromféle álláspontot találunk.

A hagyományos nyelvtanok csupán felsorolják a segédigéket, nevezetesen a *fog* és a *volna* lexémákat említve meg. Az újabb elemzések hozzáteszik még a kopula különféle alakjait (*van*, *lesz*), továbbá a *volna*, *múlik*, *marad* igéket is. Jellemzésükben formális, disztribúciós tulajdonságok egyáltalán nincsenek, ehhez a kívánalomhoz legközelebb az „értékük” megjelölése áll: eszerint a segédigék „jel-, illetve ragértékűek”. A mi terminusainkra lefordítva ez azt jelenti, hogy a segédigék egyfelől a szavak közé tartoznak, másfelől viszont inflexiós morfémákat (azaz jeleket és/vagy ragokat) helyettesítenek, azok szintaktikai funkcióját töltik be.

Mások szigorú disztribúciós-formális kritériumok alapján vázolják fel a segédigék osztályát. A számukra releváns szempontok szerint az az ige minősül segédigének, amely (a) főnévi igenév („-ni alak”) mellett jelenik meg, (b) semleges mondatban az igekötő nélküli főnévi igenevet hangsúlytalanul követi, pl. *'Bea 'készülődni akar*, (c) igekötős igenév esetén a semleges mondatban „beférkőzik” az igekötő és az igenév közé, pl. *'Pajor 'szét akarta 'szedni a 'biciklijét*, és (d) minél inkább törekszik az ige a véges alak felvételére, annál „magasabb rangú” segédige, pl. *fog kelleni/merni úszni*, de nem **mer kelleni/fogni úszni*. Ennek eredménye az, hogy a segédigék listája 19 tételt tartalmaz, köztük a *kíván*, *óhajt*, *szándékozik*, *tud* igéket is.

A harmadik irányzatot egyes generativista megközelítések képviselik, amelyek szerint a magyarban egyáltalán nincsen segédige. A lapos mondat-szerkezetben az ige lexikai jellemzése határozza meg a vonzatait, alanyát, tárgyát vagy infinitivusi bővítményét, amelynek lehetnek újabb vonzatai. Ebben a felfogásban az olyan „segédigeségre esélyes” igéknek, mint a *fog*, vagy saját alanya kell hogy legyen — természetesen infinitivusi vonzata mellett, vö. (34a) —, vagy ugyanolyan infinitivusos tagmondati bővítményüknek kell lenniük, mint a *látszik*-féle igéknek, megengedve, hogy a tagmondati alany a főmondatba kerüljön, vö. (34b).

- (34) a. [_{VP} [_{V'} fog Péter úszni a Dunában]]
 b. [_{VP} [_{V'} fog/látszik [_{VP} [_{V'} úszni Péter a Dunában]]]]

A felsorolt megközelítésekben az alkalmazott kritériumokkal van gondunk: ezek vagy nagyon lazák, mint a hagyományos nyelvtanokban, vagy egyáltalán nem léteznek, mint a harmadikként ismertetett modellben, vagy pedig túl kevés van belőlük, mint a disztribúciós elemzésben, s ezért túl sok ige

akad fenn és kerül a segédigék közé. De vajon mik lehetnek a segédigeség általános ismérvei? Összehasonlításképpen idézünk a nemzetközi irodalom egy áttekintő értekezéséből, amely éppen ezt vizsgálta. E listát rövidítve adjuk meg, megtartva a legfontosabb tulajdonságokat, *dőlt* betűvel emelve ki azokat, amelyek a magyarban érdekesek lehetnek, és *félkövér* szedéssel azokat, amelyeket a magyarra nézve döntő fontosságúaknak tartunk.

(35) A segédigék tulajdonságai

- a. Igeidőt, aspektust, módot fejeznek ki.
- b. Zárt osztályt alkotnak.
- c. Főigeként is előfordulhatnak.
- d. Grammatikai funkciót fejeznek ki, de igei morfológiájuk van.
- e. **Hiányos paradigmájuk van.**
- f. **Nem lehetnek a mondat szemantikai predikátumai.**
- g. Fonológiai teljes és redukált alakjuk is van.
- h. Általában hangsúlytalanok, kontrasztív hangsúlyt nem kaphatnak.
- i. Általában kliticizálódnak.
- j. Az állítmány összes morfológiai információját ők hordozzák.
- k. A végesalakú igét (verbum finitumot) tartalmazó mondatokban kötelezőek, a nem végesalakú igét tartalmazókban nem.
- l. **Egyáltalán nem lehetnek vonzatok** vagy csak néhány más segédigének lehetnek a vonzatai.
- m. Szünkategorematikus (azaz más kategóriákkal együtt előforduló) elemek, saját jelentésük nincsen.
- n. A főigétől általában elkülönülve jelennek meg.
- o. Valamely szomszédos elemhez lehetnek kötve.
- p. **Nem nominalizálhatóak és nem lehetnek összetételek részei.**
- q. Általában meghatározott sorrendben és pozícióban fordulnak elő.
- r. **Ha a segédige jelen van, a főige nonfinit alakban van.**

Ezek között az (itt nem teljeskörűen idézett) tulajdonságok közül több is átfedésben van egymással, így például az (a) és a (d), (j) és az (r), vagy az (f), a (h) és az (m), ami legalábbis részben annak tudható be, hogy a lista több szerző független kutatásainak eredményét tartalmazza.

Ha például a (p) tulajdonságot alkalmazzuk a magyarra, világossá válik, hogy a *kíván* és a *tud* átalakítható nominalizált formára (*úszni tudás*), a *fog* viszont nem (**úszni fogás*). Ugyanakkor az (r), bár szükséges, önmagában semmiképpen sem elégséges. Az (f) lényegében azt mondja ki, amit mi a tematikusszerep-adás hiányával jellemeztünk: a segédige nem rendel tematikus szerepet a főbb mondatrészekhez, az alanyhoz, a tárgy-

hoz, a részeshatározóhoz. Ez elválasztja a „kanonikus” *fog* segédigét, és a vele azonosan viselkedő *szokott* és *talál* igéket is például a *tud*, *bír*, *mer*, *akar* stb. főigéktől, és magyarázza, hogy az utóbbiak miért nem jelenhetnek meg a saját tematikus alany nélküli „időjárásigék” mellett. Ugyanakkor ez a környezet megengedi a *kezd* típusába tartozó igéket is, ha más igekötő-ige sorrendben is.

- (36) a. be fog/szokott/talál esteledni
 b. *be bír/tud/akar esteledni
 c. kezd beesteledni

A hiányos paradigma jellemző, de nem szükségszerű kritérium a nyelvekben; gondoljunk az olasz *avere*, a francia *avoir*, vagy az angol *have* segédigékre, amelyeknek teljes paradigmáik vannak. A hiányos paradigma (e) tulajdonsága a múlt idő nélküli *fog* mellett a jelen idejű formát nélkülöző *szokott* igét jelölheti ki. De a hiányos paradigma kritériuma működik akkor is, amikor ezek az igék és mellettük a *talál* is képtelennek mutatkoznak igeneves alakokat felvenni, pl.:

- (37) a. úszni kezdeni/tudni/bírni (kötelesség)
 b. *úszni fogni/szokni/találni (lehetséges)
 (38) a. úszni kezdő/tudó/bíró (gyerekek)
 b. *úszni fogó/szokó/találó

Végül a *kezd/bír* stb. igéktől az is elválasztja a *fog/szokott/talál* segédigéket, hogy amíg az előbbieket megengedik, hogy mögöttük fókuszálva legyen egy összetevő, vagyis egy új tagmondat kezdődjék, addig a segédigék nem. Mivel fókusz mondatnál kisebb szerkezetben nem fordulhat elő, ez is bizonyítja, hogy a főigék infinitivusos **tagmondatokat** vonzanak, a segédigék pedig csupán egy infinitivusos **igei szintagmát**, azaz VP-t.

- (39) a. Anna 'kezdte csak 'ezt a könyvet olvasni
 (≠ Anna csak ezt a könyvet kezdte olvasni).
 b. *Anna fogja csak 'ezt a könyvet olvasni
 (≠ Anna fogja csak ezt a könyvet olvasni).

A segédigeségnek tehát három ige felel meg maradéktalanul: a *fog*, a *szokott* és a *talál*: csak ragozott (véges alakú) formájuk van, ezért paradigmájuk hiányos, tematikus szerepeket nem osztnak ki és önálló tagmondatot nem határoznak meg.

E segédigékben közös az, hogy mind főnévi igeneves kifejezéssel állnak, s ez választja el őket a *van/lesz/marad* hármastól, amelyek névszói állít-

mányokkal járnak együtt, s ezért szerepük nem segédigei, hanem kopulatív, továbbá lehetnek maguk is vonzatok, hiszen van nem-véges alakjuk (*lenni*, *lévő* stb.). A *volna* sajátos eset, lévén az egyetlen maradványa a magyar összetett múlt időnek. Mai megítélése már bizonytalan, hiszen sokan az ige és a *volna* között is elfogadják és használják az *is* és *-e* függőszókat. Saját kritériumaink szerint maga a *volna* is függőszónak minősül, és azon belül a mód kifejezését máskor affixummal megvalósító „Modal(itás)” funkcionális kategóriát képviselő lexémának (vö. kötetünk 12. fejezetét). A *kell/lehet/szabad* ismét más szintaktikai környezetbe tartozik, mivel az infinitivus személyragozásával járnak együtt, esetenként tematikus szerepet is kiosztanak, ráadásul többféle paradigmában is részt vehetnek.

Az a morfológiai vizsgálat, amelyet itt bemutatunk, az érvek gondos mérlegelése segítségével állapítja meg, hogy mely elemosztályok, azaz milyen kategóriák léteznek az adott nyelvben, mely elemek tartoznak egy kategória alá és melyek a kategóriák megkülönböztető jegyei. A három segédigének minősített szó maga sem viselkedik egyformán: a *fog* és a *szokott* „segédigeibb” közülük, ugyanis sem a feltételes módot, sem pedig a *-hAt* potenciális toldalékot nem vehetik fel. A *talál* mindkét igeidőben és mindkét toldaléktípussal használható. E tulajdonságokat esetükben az egyedi jellegzetességeket felsoroló szótári jellemzésekben kell megadni.

2.2.5. A névmásokról

Mint a 2.2.1. pontban említettük, a névmások formális jegyeik alapján nem alkotnak önálló szóosztályt, közöttük a „helyettesítés” jelentés- vagy funkcióbeli jegye teremt meg egy kategóriákon keresztül érvényesülő hasonlóságot. De maga a helyettesítés fogalma is túlságosan lazán van meghatározva, hiszen az 1. vagy 2. személyű személyes névmások legalábbis alanyi vagy tárgyi helyzetben nem valamely más főnév(i csoport) helyén állnak úgy, ahogy például egy köznévi akármikor helyettesíthet egy másikat. E négy „névmás” a koreferencia vonatkozásában is önálló csoportot alkot, mivel „saját jogon” működnek referáló kifejezéseként, noha természetesen kategóriájuk a főnévi csoport meghatározó elemével azonos. További csalóka tulajdonsága a névmásoknak, hogy zárt osztályt alkotnak, és emiatt egy egységes funkcionális kategória látszatát keltik.

Szigorúan véve azonban minden névmás abba a szóosztályba tartozik, amelynek a tagjait vagy amelynek a tagjaival alkotott szintagmákat helyettesíteni tudja. Vannak tehát főnevet, pontosabban főnévi csoportot (*ő*, *az*, *ez*, *ki*, *aki*, *valami*, *minden*, *(ön)maga* stb.), továbbá melléknévi (*ilyen*, *amilyen*, *valamilyen* stb.), számnévi (*ennyi*, *amennyi*, *hány*, *valamennyi*, *semennyi*)

és határozói csoportot (*ide, hová, ahol, bárhová, sehol* stb.) helyettesítő lexikai egységek, amelyeknek (illetve a velük alkotott szintagmáknak) vagy **nincsen független referenciájuk**, vagy pedig sajátos **kvantorértelmezésük van**. A független referencia nélküli kifejezések közé értelemszerűen azokat soroljuk, amelyeknek (vagy amelyek közreműködésével alkotott kifejezéseknek) a megértéséhez szükség van a szövegbeli vagy a szövegen kívüli környezet ismeretére. Kvantorértelmezése olyan kifejezésnek van, amelynek megértéséhez nincsen szükség a (szöveg)környezetre és amelyre nem lehet visszautalni a szokásos eszközökkel. Az alábbi példában egy-egy kvantor nélküli (40a)–(41a) és néhány kvantort tartalmazó kifejezést (40b–c), (41b) vetünk össze. (A *dőlt betűs* elemek — beleértve a $\emptyset$ -val jelölt „törölt” névmást — itt és alább a szándékolt azonos referenciát jelölik.)

- (40) a. Tegnap hatkor a *kutya* sokat játszott. Utána $\emptyset$ elaludt. (= a *kutya*)
 b. Tegnap hatkor *mindenki* sokat játszott. *Utána $\emptyset$ elaludt.
 (≠ mindenki)
 c. *Hány kutya* ugat? *Utána $\emptyset$ elhallgat? (≠ *x* számú *kutya*)
- (41) a. Az $\emptyset$ apukája tudta, hogy vigyázni kell a *kislányra*.
 b. *Az $\emptyset$ apukája tudta, hogy vigyázni kell *valakire*.

A hagyományosan „általánosnak és határozatlannak” nevezett névmások túlnyomó többsége, valamint a kérdő névmások tehát a kvantorértelmű kifejezések közé tartoznak és valójában nem is „névmások”, hiszen a helyettesítés olyan módon nem áll fenn, ahogy például az *ő* vagy az *oda* helyettesíti az a *kislány* főnévi csoportot, illetve a *Szegedre* ragos kifejezést, vagyis azzal azonos referenciát mutat fel. Szemben a „szokásos” névmásokkal, a kvantorokhoz nem lehet referenciát „rendelni”. Az pedig, hogy kategóriájuk (főnévi, melléknévi stb. csoport) azonos más kifejezésekével, még nem elégséges a „névmási státushoz”.

Az egyszerűség kedvéért nemcsak a kvantorokat, de minden helyettesítő kifejezést továbbra is „névmásnak” nevezünk, jóllehet tudatában vagyunk annak, hogy nemcsak „(fő)nevek” helyén állhatnak. A nem kvantorértelmezésű kifejezéseket itt **referenciális** (azaz értelemszerűen: utaló) névmásoknak fogjuk hívni; ezek referenciájukat nyelven belüli vagy nyelven kívüli referencia segítségével kaphatják meg. Az előbbieket **anaforikus** (vagyis a szövegben visszaautaló), az utóbbiakat **deiktikus** (azaz a szövegből kimutató) névmásnak nevezzük, vö.:

- (42) a. Péter azt hitte, hogy Anna *őt* látta. anaforikus
 b. Péter azt hitte, hogy Anna *ezt* látta. deiktikus

A referenciális névmások nagy része mind az anaforikus, mind a deiktikus referenciára alkalmas (*ő, ez, ennyi, az, olyan* stb.), más részük csak anaforikusan használható, pl. a visszaható és kölcsönös névmások (szigorú szabályok szerint), továbbá a lexikális fejjel bevezetett vonatkozó névmások. Alább ez utóbbi hármat illusztráljuk.

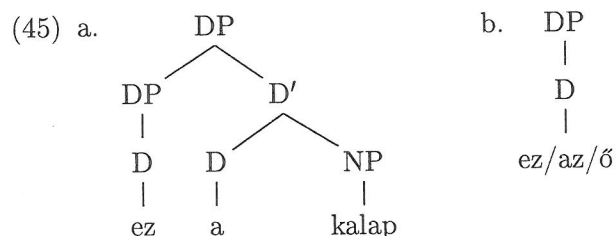
- (43) a. A *fiú* látta *magát*.
 b. A *lányok* olvasták *egymás* könyveit.
 c. Azok a *fiúk*, *akik* olvasták a könyveket, ...

A vonatkozó névmások a sorrendi megkötések tekintetében a kérdő névmásokhoz hasonlóan — de velük nem teljesen azonosan — viselkednek: az alárendelt mondat elején, de nem közvetlenül az ige előtt kell megjeleníteniük, és ha van kötőszó, azaz C kategóriájú mondatbevezető, akkor amögött, pl. *olyan tanár, mint amilyen Kovács volt...*

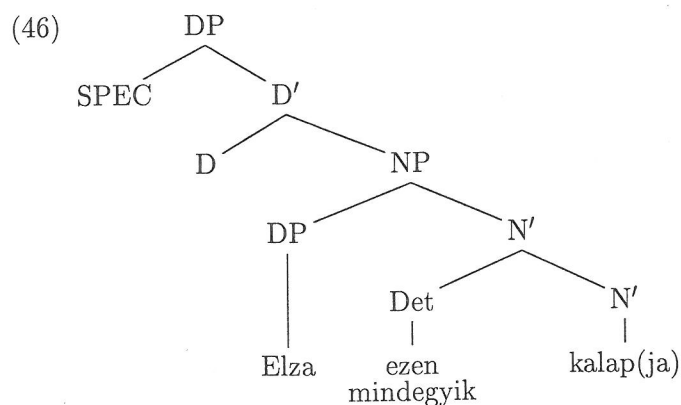
Valószínűleg nincsen olyan referenciális névmás, amelynek csak deiktikus használata lenne (esetleg a szokásosan a „névmási határozószók” közé sorolt *itt/ott*, vagy a *most*). Megjegyezzük, hogy a mutató, illetve személyes névmásokkal megegyező lexémák használata a *hogy* kötőszós és a vonatkozó mellékmondatok mellett egy újabb esetet valósít meg, mégpedig a névmásnak az anaforikus tartalom nélküli töltelékszó szerepében való használatát. Ekkor az a dolga, hogy adott szintaktikai pozícióban képviselje a vele összeindexelt (azonos indexszel megjelölt) mondatot, mint (44a)-ban. Ugyancsak más körbe tartozik az utalószó és a vonatkozó névmás használata az olyan vonatkozó mondatokban, amelyekben a névmást kvantorértelmezéssel kell ellátni, l. (44b).

- (44) a. Péter tudott *arról/róla*, hogy Anna megérkezett.
 b. Azt olvasok, *amit* (csak) akarok. (= bármit/mindent)

A mutató névmások egyik használatukban lexikális főnévi csoporttal együtt fordulnak elő, s ilyenkor szám és eset szerint egyeztetve vannak a főnévvel is. Mivel a főnévi csoportot helyettesítő referenciális névmások a determináns feladatát hajtják végre, ésszerűnek látszik őket a determinánsi kategória alá felvenni. A határozott névelővel együtt előforduló mutató névmás (pl. *ez/az a kalap*) azonban „nem fér be” a determinánsi pozícióba, ezért és mert esetet visel, mint akármelyik másik főnévi csoport, a DP alatti ún. Specifikátor pozíció DP-jének fejében kell állnia.

A főnévi csoportot helyettesítő referenciális névmások tehát vagy a D (a névelő pozíciója) alatt kerülnek a szerkezetbe, vagyis olyan determinánssoknak számítanak, amelyeknek nincsen NP értékű vonzata — szemben a névelővel, amelynek van, vagy az N alá bekerülve kötelezően mozognak a D fejbe. Az újabb mondattani irodalom érvelését követve az NP-n belül van egy további determinánsi pozíció, s ide kerül be a *minden*, *mindegyik*, *ezen/azon/e/eme(z)/ama(z)*, *(vala)melyik* stb., melyek előtt lehet nominatívusi birtokos DP, ez előtt pedig határozott névelő.

Eszerint a névelővel megegyező D kategóriájú *én*, *ő*, *ez*, *vele*, *maga*, *egymás*, *ami* stb. mellett megkülönböztetünk Det szóosztályú „névmásokat”, azaz olyan referenciális elemeket, melyek nem helyettesítenek teljes főnévi csoportokat, hanem azokon belül teljesítik rámutató funkciójukat. Ugyanebbe a csoportba tartoznak továbbá a „számnévi” helyettesítő elemek is: *ennyi*, *amennyi*, *hány*, *valamennyi* stb.

Külön kell szólnunk a birtokos névmásokról (pl. *enyém*, *enyém*, *tieitek*, *tieitek*), amelyek szintén főnévi csoportot helyettesítő elemek, ráadásul minden bizonnyal nem is elemezhetetlen kategóriák, hanem szerkesztett elliptikus kifejezések. Először is valójában a mondatokban rendszerint nem egyetlen szóként (pl. *enyém*), hanem határozott névelős főnévi csoportként (*az enyém*) jelennek meg. Maga a mondatbeli környezet is arra utal, hogy

ugyanúgy, mint a mutató „névmást”, számnevet vagy melléknevet „megtartó” ellipsis esetében, itt is a főnév, pontosabban az NP törlése után az előzménytől különböző „maradékkal” van dolgunk, pl. *Előbb [a [te [könyv]-ed]-et olvastam el, utána [az[én-[Ø]-em]]-et*. E szerint a grammatikai elemzés szerint a birtokos névmás tehát nemcsak nem „névmás”, de mégcsak nem is szó, hanem szintaktikai szerkezet, s ezért nem úgy lehet „előhívni” valamely nyelvi szótárból, mint a többi „névmást” — annak ellenére, hogy a mentális lexikonban rendhagyó formája miatt valószínűleg önálló „címszó”.

Az úgynevezett névmások tehát az alábbi módon csoportosíthatók.

(47) A névmások osztályozása

NÉVMÁSOK		
REFERENCIÁLIS		KVANTOR
ANAFORIKUS	DEIKTIKUS ÉS ANAFORIKUS	
<i>D</i> osztály: visszaható kölsönös	<i>D</i> osztály: mutató személyes	<i>D/Det</i> osztály: kérdő tagadó határozatlan (= egzisztenciális)
<i>D/Det</i> osztály: vonatkozó	<i>Det</i> osztály: „melléknévi” „számnévi”	általános (= univerzális) megengedő (<i>bár/akár-</i>) (vonatkozó)

A vonatkozó névmás jellemzően anaforikus, de mint említettük, lehet kvantorszerű használata is és természetesen lehet teljes főnévi csoport helyén (*a kalap, amelyet megvett*), de lehet azon belül is (*amelyik/amilyen kalap*). A kvantorszavak is mind ugyanilyenek: egy részük teljes főnévi csoport értékű (*ki, semmi, valaki* stb.), más részük az NP-n belüli Det osztályába tartozik, pl. *melyik/milyen/valamelyik/minden/bármennyi (kalap)*.

Jellemző tulajdonsága még a névmásoknak, hogy általában nem vesznek részt összetételekben. Jólehet léteznek olyan kérdőszók, mint a *kiféle*, *hányfajta* és *milyenszerű*, és mivel második elemük felszónak (összetételi tagnak) minősül, ezek valóban összetételek; de minthogy produktív összetételeket nem lehet alkotni velük, állításunk fenntartható. Nincsen például **mi-kutatás*, **valami-főzés*, **ez-olvasás*, **ő-nézés* stb. Ha ebben az általában produktív összetételektípusban az ún. főnévi névmások nem szerepelhetnek, akkor valamilyen magyarázatot kell találnunk erre a jelenségre. A tiltás első látszatra annak a következménye, hogy az összetételek szó méretű lexikai egységek, amelyekben belül nem lehet valamilyen referenciával rendelkező elem. Márpedig a referenciális névmásoknak a legfontosabb tulajdonságuk, hogy referálnak, kijelölnek valamely szövegen belüli vagy kívüli dolgot, amire

utalnak. Ezt a jelentésbeli különbséget azonban megragadhatjuk egy olyan formális tulajdonság segítségével, amely a névmásokat más kategóriába sorolja, mint általában a főneveket. Ha a referenciális névmásoknak éppen azt a jellegzetességét tekintjük alapvetőnek, hogy referenciálisak, akkor helyük nem a főnév, azaz a **kőznév** N csomópontja, hanem a Determináns D kategóriája alatt van. Így a fent felsorolt elfogadhatatlan formák immár nem kerülhetnek az N + N formájú főnévi összetételek közé, hiszen a névmások osztálya a D, nem pedig az N, a D + N típusú összetételeket pedig sem a magyar, sem más nyelv nem teszi lehetővé. A kvantorértelmű (kérdő-, általános stb.) névmások ugyan nem referenciálisak, de mivel ezek sem N (hanem Det, Num stb.) kategóriájúak, ugyanezek a szempontok érvényesek rájuk. Figyeljünk fel rá, hogy e lépésünkkel a névmások ugyan nem váltak egyetlen osztály tagjává, de például a hagyományosan főnévinek nevezett névmások közül a felsoroltak **funkcionális kategóriáknak** számítanak.

Végül itt említjük meg, hogy a *hány szobás (ház), milyen keresztmetszetű (cső), mekkora kerekű (jármű)* stb. látszólag produktív összetételnek mutató szerkezetek más megfontolások szerint egyrészt nem összetételek, hanem sajátos eljárások során keletkezett kifejezések (l. a 11. fejezetet), másrészt melléknévi „névmásokat” tartalmaznak, amelyekre nem vonatkozik a főnévi névmások D osztályba sorolása, és ezért lehetségesek bennük a kérdőszók.

2.2.6. Az igenevek problémája

Osztályozásunkban szándékosan nem szerepeltettük a főnévi, melléknévi és határozói igeneveket, mivel tárgyalásukra most kívánunk sort keríteni. Az igeneveket a hagyományos grammatika átmeneti kategóriának tartja, igéből szóképzés útján létrehozott és megfelelő (főnévi, melléknévi, illetve határozói) alaptulajdonságokkal bíró, de bizonyos igei jellegzetességekkel is rendelkező szavaknak. Mi arra fogunk rámutatni, hogy az igenevekről nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy szóképzéssel jönnek létre: vannak érvek, amelyek azt támogatják, hogy az igeneves szerkezeteket általában (nonfinit) tagmondatoknak tekintsük.

Az egyik nyelvtan például azt állítja, hogy a főnévi igenév „általában egyértékű az *-ás*, *-és* képzős (nemcsak alanyesetben álló, hanem gyakran viszonyragos: főképp *-t* vagy *-ra*, *-re* ragos) főnévvel”. Először is világos, hogy a főnévi igenév nem valamely főnévvel, hanem egy főnévi csoporttal lehet „egyértékű”, pl. az *olvasni* a következő szembenállásban vesz részt.

- (48) a. (*az) olvasni fontos
b. *(az) olvasás fontos

Vagyis az [*az olvasás*] főnévi csoport áll szemben az *olvasni* főnévi igenévvél. Másodsor, nem helytálló, hogy a főnévi igenév mindenhol előfordulhat, ahol a „főnév” (azaz a főnévi csoport) és viszont. Ismeretes, hogy vannak olyan igék, amelyek mellett infinitivusos bővítmény van, de helyette nem lehet más, főnévi vagy akár tagmondat jellegű összetevőt betenni a mondatba.

- (49) a. igyekezett olvasni
b. *igyekezte/igyekezett (az) olvasást
c. *igyekezte (azt), hogy olvas(son)
d. !igyekezett, hogy olvasson

A (49d) mondat elé azért tettünk felkiáltójelet, hogy figyelmeztessünk arra: itt a tagmondat nem vonzat vagy bővítmény, hanem független alárendelésben lévő célhatározói értelmű mellékmondat a 'siet' jelentésűvé változott ige mellett ('igyekezett annak érdekében, hogy olvasson').

Harmadsor, a melléknévi igenevek igei tulajdonságai egyáltalán nem elhanyagolhatóak. Tudjuk például, hogy az igéből képzett főnév vagy melléknév (határozószót igéből nem lehet képezni) általában nem őrzi meg az ige vonzatszerkezetét. Ezzel szemben az igenevek minden vonzatukat megtartják, jóllehet nem mindegyiket kifejtett formában (pl. az alanynak nem szabad „testesen”, fonológiai kifejtett formában jelen lennie). Sőt amíg a főnév, melléknév vagy határozószó nem képes tárgyesetet adni a vonzatának (ha egyáltalán van vonzata), az igenevek nemcsak képesek, de kötelesek is, amennyiben tranzitív igéből származnak.

- (50) a. Ez a hír (*Pétert) megdöbrentő.
b. *Ez a férfi szalonnát falatozó.
c. a Pétert megdöbrentő hír
d. a szalonnát falatozó férfi

Az újabb grammatikai irányzatok szerint, jóllehet a tárgyasság az ige lexikális jellemzésének a része, magát a tárgyesetet nem egyszerűen az ige osztja ki, hanem az alanyesetbe némileg hasonlóan a mondat szerkezeti viszonyokban van hozzárendelve a tárgyhöz, alkalmasint (az időjeles mondatban) az esetadáson túl további egyeztetést is végezve a határozott/határozatlan tárgy és az ige között. Akár az ige előjoga tárgyesetet adni, akár a mondat szintjéhez tartozik ez a művelet, az biztos, hogy főnév, melléknév vagy határozószó nem tud tárgyesetet adni. Más szóval, az esetadást tekintve az igenevek nem főnevek (melléknevek, határozószók), hanem igék. Az pedig ettől független

kérdés, miként alkotjuk az igeneveket, vagyis milyen végződést találunk rajtuk, és ezt a problémát itt még tárgyalni fogjuk.

Ugyanis negyedszer és végül egyáltalán nem bizonyos, hogy szóképzéssel jönnek létre. Ha az igenevek igei természetűek, vagyis ha nem változtatnak szófaji kategóriát, akkor a legfontosabb érvet, amely a szóképzés mellett szól, gyakorlatilag érvénytelenítettük. Ha viszont az igenév nem szóképzés eredménye, akkor az igenévi végzések csakis inflexiók lehetnek, vagyis annak a nem-véges (nonfinit) mondatnak a jelölői, amelynek az igenév adja a predikátumát, változatlanul megőrizve a vonzatszerkezetét (természetesen a nominativusi alany kivételével). Egyébként az igenevek korlátlan produktivitása is arra mutat, hogy itt nem szóképzéssel van dolgunk, a szóképzés ugyanis rendszerint kivételekkel és különféle, többnyire jelentésbeli megszorításokkal jár együtt, mint azt még alább és e kötet más helyén is tárgyaljuk, l. a 3. fejezetet.

Nem oldja meg, csak elfedi az igenevek szófajának a problémáját, ha az utóbbi időkben született leíró nyelvészeti elemzéseket követve külön szófaji kategóriának tartjuk őket. Már az is gyanakvást kelt, hogy az igenevek osztálya(i) csak szóképzéssel jöhet(nek) létre: ugyanis olyan eredeti szóosztályt nem találunk, amelybe ne tartozna tőszó. Így viszont olyan szóosztályok is létezhetnének, amelyekbe csupán képzett, szóalkotással létrehozott lexikai konstrukciók tartoznak. Márpedig az eddig vizsgált osztályok között ilyen nem láttunk. Egyébként a mi javaslatunk annyiban ugyan igazolja ezt a megközelítést, hogy az igeneveket nem azonosítja egyik „bevett” szófajjal sem; ebből azonban nem következik, hogy különálló szófaji csoportot kell alkotniuk.

Az újabb magyar generatív nyelvészeti irodalomban két felfogás alakult ki az igenevek alkotásáról. Kötetünk 7. fejezete mutatja be azokat az aktív-passzív átalakításokat, amelyek lehetővé teszik pl. az *összetörve* alak kétféle használatát az alábbi példában.

- (51) a. Panni a vázát apró darabjaira összetörve lépett a szobába.
b. Panni a vázát apró darabjaira összetörve találta.

Ismeretes, hogy a szóképzés megváltoztathatja a vonzatszerkezetet, tehát a szintaktikai környezetet is, ebben a példapárban pedig azt látjuk, hogy az igenév különböző vonzatokkal jár együtt. Az aktív ige mellett az Ágenst, ha impliciten is, ki kell fejezni, azaz az (51a) példa szerint a vázát Panni törte össze, ezzel szemben a passzív ige lehetővé teszi az Ágens elhagyását, azaz az (51b) példa alapján nem tudjuk, ki törte össze a vázát. Alább még visszatérünk arra, hogy a szintaxis felől nézve az Ágens/Alany elhagyása nem egyértelmű.

Más elemzések szerint a passzív formák az ún. konverzióval, azaz képzőmorféma nélküli szótári átalakítással keletkeznek, amivel az arra alkalmas aktív tövekből passzív töveket lehet képezni. E tövekre kerülnek azután a melléknévi (és határozói) igenevek végzések, melyek eszerint lehetnek akár inflexiók is. Az első felfogás szerint, amely mellett e kötet 7. fejezete érvel, a magyarban általában nincsenek konverziós szóképzések és ez az eljárás feleslegesen terhelné gazdaságtalan megkettőzésekkel a morfológiai folyamatokat. Ez az alternatív megoldás inkább az igenévi végzések ruházta fel az aktívól passzívvá alakítás lehetőségével, ami által e morféma-képzők maradhatnak.

Azt már láthattuk, hogy a főnévi igenév valójában nem főnevet, hanem a legjobb esetben is egy egész főnévi csoportot helyettesít, ráadásul rendszeresen ezt is csak alanyi vagy tárgyi helyzetben — amennyiben az állítmány feje ezt megengedi.

- (52) a. Olvasni/Az olvasás veszélyes.
b. Olvasni/*Az olvasás kár volt.
- (53) a. *Olvasni/Az olvasás idegesítette Emmát.
b. Olvasni/*Az olvasás nem lehetett.

Más mondatbeli helyzetben a főnévi igenév legfeljebb célhatározói adjunktumként fordulhat elő, hiszen nyilvánvaló, hogy semmilyen esetjelölt DP helyébe nem léphet.

- (54) a. Péter a szobába hívta Zoltánt kitöltetni vele a vizsgalapot.
b. Zoltán Pétert megkérdezte az olvasásról/*olvasni(ról).

Mielőtt további érveinket sorolnánk, hogy megindokoljuk, miért nem alkothatnak külön szófajt az igenevek, vegyük szemügyre a másik két igenevet is, vajon tényleg nem melléknévek, illetve határozó(szó)k-e.

A melléknévi igenév címkéje alatt tárgyalt szóalakok nem alkotnak egységes csoportot. Egy részük valóban melléknév, hiszen fokozhatók, módosíthatók és állítmányként is használhatók.

- (55) a. ez a ragyogó ötlet
b. ez a még ragyogóbb elgondolás, a legragyogóbb megoldás
c. az ötlete annyira ragyogó volt, hogy...
d. Ez az ötlet ragyogó volt.

Csakhogy közelebbről nézve e szavak tulajdonképpen igéből képzett -ó/ő képzős melléknévek, nem pedig melléknévi igenevek, és sokszor az eredeti

ige jelentése már csak csökevényesen, elhomályosultan van jelen a melléknévben, mint a fenti példában is láthattuk. Ha például egy olyan kétarcú formát vizsgálunk, mint a melléknévként (A) és melléknévi igenévként (V-ó) is működni képes *vonzó* szót, akkor világosan elkülönül a két forma.

- (56) a. Petra vonzó nő maradt. A vagy V-ó
 b. Petra (*a férfiakat) igen vonzó maradt. A
 c. Petra a férfiakat magukhoz vonzó nők közé tartozik. V-ó
 d. Petra (*a férfiakat) vonzóbb nő, mint Ella. A
 e. Ezek a nők (*azt a három férfit) vonzó. A

Azt állítjuk, hogy a dilemma csupán látszólagos: az esetek túlnyomó többségében eldönthető, melléknévről vagy igenévről van-e szó. A *vonzó* például csak akkor lehet melléknév, ha nincs mellette tárgy, hiszen a *vonz* tárgyias ige. Az *olvasó* viszont egyáltalán nem lehet melléknév, hiszen nincsen *olvasóbb* vagy *nagyon olvasó* alakja. Az *igéző* például melléknév, ha *igéző szemekről* beszélünk, de igenév, ha *a más tekinteteket igéző szemek* DP-ben találjuk. Az *égbolton ragyogó csillag* DP-ben a *ragyogó* igenév, a melléknévnek ugyanis általában nincsen helyhatározója a DP-n belül, vö.: *?*az [égbolton gyönyörű] csillag*.

Mint a főnévi csoport más nem főnévi alkotóelemei, az (esetleges vonzataival együtt szereplő) melléknévi igenév is megkaphatja a főnévi csoport végződéseit, a számot vagy esetet hordozó toldalékokat, pl. *Endre a tükörben csillogó égitestekre bámult, Elek pedig az égbolton feltűnőkre*. Itt a *feltűnő* melléknévi igenéven az azonosság okán elhagyott *égitest* főnév affixumait találjuk.

A másik két melléknévi igenév is hasonló módon különböztethető meg melléknévi „alteregójától”. Ugyan a „befejezett” (V-*tt*) vagy a „beálló” (V-*andó*) melléknévi igenévek általában nem lehet tárgya (l. azonban kötetünk 7. fejezetét), de más vonzata, bővítménye igen, és a fokozás vagy módosítás itt is segít eldönteni, melléknév vagy igenév van-e a szerkezetben. A befejezett és a beálló igenév állítmányi használata ugyan terjedőben van, de vonzatokkal vagy bővítményekkel együtt általában nem elfogadható.

- (57) a. az elismertebb oktatók A
 b. a sok kitüntetéssel elismert oktatók V-*tt*
 c. Az oktató (*sok kitüntetéssel) elismert volt. A
- (58) a. Eleknél szánandóbb földművelő kevés van. A
 b. a szülőknek/minden diák által elküldendő iratok V-*andó*
 c. ?Az iratok (??a szülőknek/?minden diák által) elküldendő. V-*andó*

Még világosabb a helyzet a határozói igenevekkel. Ezek csupán annyiban hasonlítanak a határozókra, hogy szabad határozók szerepében (vagyis adjunktumokként) jelennek meg a mondatban.

- (59) a. [Három kérdést gyorsan megválaszolva] a fiúk hazamehettek.
 b. [A könyvet a kezükben tartva] válaszoltak a kérdésekre.

Úgy tűnik tehát, hogy **mindegyik igenév tagmondatot alkot a saját vonzataival, bővítményeivel együtt**, méghozzá olyan nem-véges (nonfinit, időjel nélküli) tagmondatot, amelyben — összhangban az ilyen típusú szerkezetek általános tulajdonságaival — az ige explicit alanyi és/vagy tárgyi vonzata hiányzik, azaz implicit módon van jelen, illetve, mint arra fentebb utaltunk, a szótári passzivitási átalakítás során vannak ezek a vonzatok „lefokozva” vagy „elnyomva”. Ha az igenévvé alakítást a szóképzés alatt tárgyalnánk, akkor meg kellene mondanunk, milyen szófajú nyelvi elemmé változik az ige. A hagyományos megközelítés kénytelen az „átmeneti szófajok” között tárgyalni őket, nekünk azonban nem szükséges szófaji meghatározást adnunk: ha ugyanis **magát a szófajra vonatkozó kérdést nyilvánítjuk irrelevánsnak, érdektelennek**, akkor kikerültük a feloldhatatlan dilemmát.

Tegyük fel, hogy az eddig mondottakkal egyezően az ígét úgy határozzuk meg, hogy bizonyos környezetekben, pl. az *-Unk*, *-Ok* stb. végzések előtt fordul elő. Fölmerül azonban a kérdés, minek tekintsük az ige + *-Unk*, *-Ok* stb. végzések együttesét. Igének a meghatározás szerint nem minősíthető, hiszen például nem lehet elhelyezni abban a környezetben, amely az ígét meghatározza. Általánosítva tehát az a kérdés, minek tekintsük a ragos szóalakokat? Vajon van-e egyáltalán szófaji besorolásuk? Amint arra már utaltunk, az a véleményünk, hogy a kérdés felesleges és félrevezető: a ragokat a szótári elemek a mondat szerkezetébe helyezve „veszik fel”, pontosabban a szavak által a szótárban felvett ragoknak a mondatszerkezeti viszonyok között igazolódik, ellenőrződik alkalmasságuk, megfelelő voltak. A ragok tehát a mondat szintjéhez tartoznak, a ragos szóalakok kategorizálása szükségtelen és elvileg amúgy is elvégezhetetlen.

Ha most **az igeneveket nem képzett, hanem ragos alakoknak tekintjük**, akkor a szófajú besorolásuknak a kérdése is irreleváns lesz. Mutassuk ki tehát, hogy az igenevek nem képzés eredményeként jönnek létre. Első érvünket már az imént kifejtettük: az igeneveknek ugyanúgy nincsen (más) szófajuk, mint a ragozott, azaz időjeles igealakoknak. Mint ezek, azok sem képezhetők (tovább) más szófajú elemekké, és nem is vehetnek fel ragokat — a most tárgyalandó esetek kivételével.

Az igenevek ragozásának a kérdése bizonyos körülmények között igényel. Először is, a határozói igenevek (ma már) egyáltalán nem ragozhatók. Egy

korábbi nyelvallapotban felvehettek személyragokat (pl. *a könyvet elolvas-vá-d*), de mára ez a lehetőség teljesen eltűnt. A főnévi igenév a használatának egyik körében azonban szabadon személyragozható, és a melléknévi igenév egyik altípusa is felvehet ma már csak 3. személyű ragot (de például Balassinál lehetett ez is: „*Laktam földemről ... mikor gondolkodom*”).

- (60) a. Kár volt ezt a könyvet elolvas-ni-a/elolvas-n-om.
b. a nyelvész(ek) idéz-t-e példák

Az a tény azonban, hogy a személyrag megjelenhet az igenevet meghatározó végződés mögött, nem kell, hogy azt jelentse: a rag előtti végződésnek feltétlenül képzőnek kell lennie. A magyar grammatikai hagyományban a képzőket követő, de a ragokat megelőző inflexiós morfémaakat jelnek hívják. Amennyiben e kategória valós, akkor az igenévi végzódéseket ide kell sorolni: ezzel azt állítjuk, hogy amikor az igenév személyragozható, akkor az igenévi végződés lényegében ugyanazt a szerepet tölti be, mint a múlt idő vagy a feltételes mód „jele”. A formai elemzés szemszögéből nézve az igeidő inflexiós morféma teszi mondatba illeszthetővé az igét, hiszen a személyragok egyrészt megjelenhetnek nem-véges, igeneves alakokon is, másrészt egyes alakjaik a birtokos személyét is kifejezhetik a főnéven, tehát nem jellemzően vagy kizárólagosan igei, illetve „végességet kifejező” természetűek. A véges/nem-véges alakra utaló grammatikai morfémat tehát az igeidő morfémajának morfológiai pozíciójában helyezzük el, és az egyeztető jellegű személyragok erre „kívülről” rakódnak rá.

Nem szabad, hogy esetleg megtéveessen bennünket az, hogy a melléknévi igeneveken megjelenhetnek a főnévre jellemző inflexiós végzódések: szám, birtokos személyrag vagy esetrag is. Mint már fentebb utaltunk rá (l. 2.2.2.), ilyenkor a főnévi csoportban szokásos ellipszis esetével állunk szemben, amikor a főnevet módosító, azaz „jelzői” szerepű melléknévi igeneves szerkezet a szövegkörnyezetben korábban előfordult főnévvel való azonossága miatt elhagyott főnév végzódéseit veszi fel.

- (61) Anna [a [kertben játszó] kutya-k-at] figyelte,
Éva pedig [az [utcán szaladgáló] Ø-k-at]

Itt hívjuk fel a figyelmet arra az érdekes különbségre, amely a jelzői szerepű melléknév és a melléknévi igeneves szerkezet (tagmondat) között mutatkozik meg, ha a főnévi csoportban számnevet is találunk, pl. *a két fekete kutya* de: **a fekete két kutya*; viszont: *a két [kertben játszó] kutya* vagy *a [kertben játszó] két kutya*. Más szóval az igeneves szerkezet mind a számnév előtt, mind utána megjelenhet, a melléknév azonban csak a számnév mögött, tovább erősítve az eltéréseket e két típus között.

Arra, hogy az igenév nem egyszerűen egy újabb „szó”, hanem tagmondatot határoz meg, további érveket kapunk azokból a jelenségekből, amelyeket csakis mondatokban találhatunk. Ha például a *Pálban bizva/bízni/bízó* szerkezeteket azon az alapon minősítenénk a vonzatszerkezetet megőrző szóképzésnek, hogy léteznek vonzatos képzett főnevek, mint pl. *a bizalom Pálban* vagy a *küldemény Annának*, akkor ez ellen nemcsak azt hozhatnánk fel, hogy e vonzatok nem kötelezőek és csakis alany- vagy tárgyesetben álló főnév mellett lehetségesek, hanem azt is, hogy az igenevek által meghatározott szerkezetekben mindazokat a funkciókat megtaláljuk, amelyek a mondatokra jellemzőek. Ezek között először a fókusz és a kvantor előfordulását és elhelyezkedését illusztráljuk. A példák egyrészt azt mutatják be, hogy a (félkövér szedéssel jelzett) fókusz a (dőlt betűs) főmondati állítmánytól jobbra helyezkedik el, ami nem volna lehetséges, ha a fókusz köré nem épülne egy másik tagmondat; másrészt azt, hogy ugyanúgy, mint az időjeles mondatban, a kvantornak az igeneves tagmondatban is meg kell előznie a fókuszot.

- (62) a. nem szabad [minden könyvet csak ezzel a szemüveggel olvasni]
b. nem szabad *[csak ezzel a szemüveggel minden könyvet olvasni]
- (63) a. mikor vizsgálod meg a [minden könyvet legalább ötdioptriás szemüveggel olvasó] diákokat
b. mikor vizsgálod meg a *[legalább ötdioptriás szemüveggel minden könyvet olvasó] diákokat

Más típusú példák pedig azzal bizonyítják az igeneves szerkezetek mondatjellegét, hogy megengedik a főmondati állítmányt követő tagadást, amely, mint ismeretes, egyébként nem volna lehetséges, vö.: **Ella belépett nem a szobába*.

- (64) a. Ella belépett a pártba nem számolva a következményekkel.
b. Emma megértette az előadó által nem bemutatott levezetéseket is.
c. Emma megértette a nem az előadó által bemutatott levezetéseket is.

A különféle névmások viselkedése további érv az igeneves szerkezetek mondatjellege mellett. A grammatikának e területével az ún. Kötéselvek foglalkoznak, amelyeknek a működését itt leegyszerűsítve mutatjuk be. A koreferenciális viszonyok tekintetében a főnévi csoportoknak három típusát különböztetjük meg: a referáló kifejezéseket (pl. *Péter, az asztal*), a névmásokat (*ő, ők, az, azok*), és az anaforákat (más szóval a kölcsönös és visszaható névmásokat: *egymás, magam, magad* stb.). A két utóbbi csoport között a különbség abban áll, hogy az anaforáknak a legkisebb szintaktikai tartományon, általában egy saját alannyal rendelkező konstrukción, a mi esetünkben egy tagmondaton belül meg kell találniuk a referenciális előzményüket,

s ezzel szemben ugyanezen a tartományon belül a névmásoknak nem lehet referenciális előzményük. Az előzménynek megfelelő szintaktikai viszonyban kell állnia az anaforával, illetve a névmással, szakszóval: vezérelnie kell, ami akkor áll fenn, ha minden az előzményt domináló csomópont dominálja az anaforát vagy a névmást.

- (65) a. Anna tudja, hogy Emma szereti magát.
b. Anna tudja, hogy Emma szereti őt.

A (65a) mondatban a *magát* anafora előzménye nem lehet *Anna*, csakis *Emma*, mert ez vezérli a saját tagmondatán belül. Ezzel ellentétben a (65b) mondatban az *őt* névmás előzménye nem lehet *Emma*, éppen mert ez a saját tagmondatán belül vezérli, de lehet *Anna*, mert az kívül esik e legszűkebb tartományon. Látjuk, hogy amíg az anaforának *kell* előzmény, addig a névmáshoz nem kötelező, csupán *lehet* előzményt rendelni.

Mindezek után vizsgáljuk meg a szögletes zárójelek közé foglalt igeneves szerkezeteket a koreferenciális viszonyok szempontjából.

- (66) a. A tanárok megbuktatták az [egymáshoz átküldött] vizsgázókat.
b. A tanárok megbuktatták a [magukhoz visszarendelt] vizsgázókat.
c. A tanárok megbuktatták a [hozzájuk átküldött] vizsgázókat.

A (66a–b) igeneves szerkezeteiben az elrejtett Ágens, vagyis aki átküldte vagy visszarendelte a vizsgázókat, nem más, mint *a tanárok*. Ezzel szemben a (66c)-ben az Ágens nem lehet *a tanárok*, csakis valaki más, mint ők. A *vizsgázókat* természetesen nem része az igeneves kifejezésnek, hiszen ez azt módosítja; ezért fel kell tennünk, hogy a rejtett Ágens mellett az eredeti ige tárgyként szereplő Téma (azaz az átküldés „elszenvedője”) is ott van az igenév mellett. Érvelésünk arra a (65) példában illusztrált szabályszerűsége támaszkodik, hogy az anaforának az adott tagmondaton belül, a névmásnak pedig azon kívül kell megkeresni az előzményét. A (66a–b)-ről éppenséggel mondhatnánk, hogy bennük az igenév nem határoz meg külön tagmondatot, mivel az itt szereplő anaforáknak így azonos tagmondaton belül lesz előzménye az *a tanárok* DP. De az ezektől csak a *hozzájuk* névmásban különböző (66c)-ről ugyanezt már nem állíthatjuk: ha ugyanis ez is egyetlen mondatot alkot, akkor a névmásnak nem lehetne előzménye az *a tanárok*. Ennélfogva arra kényszerülünk, hogy a (66) példákban szögletes zárójelekkel jelölt kifejezések teljes formáját valahogy így ábrázoljuk:

- (67) [_{DP} a [_{NP} [_{IP} hozzájuk/egymáshoz OP_{TH} PRO_{AG} átküldött] diákokat]]

Itt a PRO_{AG} a rejtett Ágenst, az OP_{TH} pedig a vonatkozó értelmű „operátor”, azaz vonatkozó névmási szerepű ugyancsak rejtett Témát jelöli. Az igenév tehát teljes vonzatszerkezetével, pontosabban teljes „thematikus háló-jával” együtt vesz részt abban a főmondatban, amelynek része, és mindazok a lexikális folyamatok, amelyeknek eredményeképpen az ige egyes eredeti tematikus szerepeit hordozó szavak a felszíni mondatból hiányozni látszanak, csupán ezek fonetikai alakját, de nem „mögöttes”, logikai-szemantikai tartalmát érintik. Más szóval „láthatatlan” névmásként vagy vonatkozó névmási operátorként minden tematikus szerep jelen van és így az igenév mindig teljes mondatot határoz meg. Megemlítjük, hogy az itt javasolt elemzés ugyan csupán egy a lehetséges változatok közül, de fontos észrevenni, hogy valamilyen vonatkozó névmást el kell helyezni az igenév mellett. Ha ugyanis az igeneves szerkezeten belül bármilyen (visszaautaló) névmást teszünk fel, akkor annak a saját domináló kategóriájával (azaz az igeneves szerkezetet is magába foglaló „valamilyen diákok”-kal) lenne azonos a „referenciája”, márpedig ez körbenforgó megoldás volna, amit a grammatika szabályai — nevezetesen az ún. „*i* az *i* kategórián belül” (*i-within-i*) elnevezésű tiltás — nem engednek meg. (A vonatkozó névmás vagy annak üres operátor formájú változata viszont a vonatkozó mondat testvéreként álló NP-től nyeri referenciáját, ezért a hivatkozott tiltás esetében nem működik).

Más „mondatszerű” jelenségek is vannak, amelyek az igeneves szerkezetekre jellemzőek, s ezek is könnyen megfigyelhetők a többi igenév esetében is. Az igenévnek például lehet a vonzata alárendelt mondat, szerepelhetnek kvantorok a fókusz mellett, vagy lehet bennük egyeztetés az anafora és az azt vezérlő rejtett névmás/operátor között.

- (68) a. az [arra, hogy (ő) beteg, gyakran OP hivatkozó] diák
b. Szeretek [mindig Elemérrel kávézni]
c. *Szeretek [Elemérrel mindig kávézni]
d. a [magát/*magukat előtérbe OP_{SING} helyező] politikus
e. a [magukat/*magát előtérbe OP_{PLUR} helyező] politikusok

A (68a)-ban a *hivatkozó* igenév ragos DP-jében időjeles mondat a vonzat, a (68b–c) a kvantornak és a fókuszhoz az időjeles mondatban tapasztalt sorrendjét követi, végül a (68d–e) azt mutatja, hogy a melléknévi igeneves mondattal kifejezett vonatkoztatás ugyanúgy egyeztetve van a főmondati fejjel (*politikus/ok*), mint az időjeles vonatkozó mellékmondatban.

Egyes igenevek úgy különböznek egymástól, hogy amíg az egyikben, pl. a határozói igenév *-ván/vén* alakja mellett lehet kifejtett vagy elhagyott névmási alany — éppúgy, mint egy ragozott ige, vagyis időjeles (fő)mon-

datban, a másokban, a határozói igenév *-va/ve* formájú alakjával akotott tagmondatban csak rejtett, azaz PRO alany szerepelhet.

- (69) a. [Péter is megérkezvén] elindulhattunk.
 b. * [Péter is megérkezve] elindulhattunk.
 c. [PRO a szobába lépve] felneveztünk.
- (70) a. [*pro* beesteledvén] hazamentünk.
 b. * [PRO beesteledve] hazamentünk.

Mivel a PRO alanynak azonosnak kell lennie a főmondatnak (általában, de nem kizárólag) az alanyával, mind a (69b), mind a (70b) mondat rossz. A *pro*-val jelölt törölt névmási alany azonban lehet más, mint a főmondat bármely mondatrésze, ugyanúgy, ahogy az időjeles mellékmondatban (pl. *Amikor pro beesteledett/megérkezett, hazaindultunk*).

Ezeknek az érveknek azonban messzebbre ható következményeik is vannak. Ha ugyanis fenntartjuk, hogy az anaforikus viszonyok, a fókusz elhelyezkedése stb. az igeneves szerkezetek mondatjellege melletti érvek, akkor az igeneves kifejezésekhez hasonlóan kell kezelnünk mindazokat a szerkezeteket, amelyek e vonatkozásokban azonosan viselkednek.

- (71) a. a [OP magukra/egymásra/*magára büszke] ezredesek
 b. a [OP magára/*egymásra/*magukra büszke] ezredes
 c. a [OP rá büszke] ezredes
- (72) a. a [OP mindig csak a saját eredményeire kíváncsi] kutató
 b. *a [OP csak a saját eredményeire mindig kíváncsi] kutató

A (71) példákban az egyeztetést, illetve az anafora és a névmás viselkedését illusztráltuk, a (72)-ben pedig a fókusz és a kvantor egymás közti sorrendjét, amelyek mind egybeesnek az időjeles, valamint az igeneves mondatokban tapasztaltakkal. Így tehát nemcsak az itt illusztrált vonzatos melléknévi jelzős kifejezéseket, hanem minden jelzői szerepű melléknévi csoportot időjel nélküli mondatnak kell tartanunk, amelyekben a vonatkoztatott főnévi fejre egy zérus fonetikai formájú, azaz üres operátor utal. Ha ezt nem tennénk fel, akkor — mint fentebb is mondtuk, az „*i* az *i* kategórán belül” tiltás lehetetlenné tenné a koreferenciát.

E kitérő után térjünk vissza az igenevekre. Ebben a részben azt mutattuk ki róluk, hogy mindazok a meggondolások, amelyek átmeneti, illetve különálló szófaji csoportba sorolták őket, valamilyen mértékben indokoltak, hiszen valóban elkülönülnek mind a lexikális, mind a funkcionális kategóriáktól. E különállásukból azonban nem az következik, hogy önálló vagy átmeneti

szófajt alkotnának, hanem az, hogy hasonlóan az időjeles vagy más néven ragozott, véges alakú igékhez, **az igenevek önálló tagmondatokat határoznak meg** — azzal a különbséggel, hogy e tagmondatok lexikális fejeként nem hordoznak magukon igeidőre, valamint többségükben személy és szám szerinti egyeztetésre utaló inflexiót sem. Ezek tehát nem-véges vagy nem-időjeles tagmondatok, melyek alanya többnyire valamilyen lexikai-szintaktikai eljárás következtében rejtve, azaz fonetikailag kifejtetlenül marad, de a szintaktikai, és főként a logikai-szemantikai azonosítás számára visszakereshető, más szóval jelenlétük számíthat.

Az igenevek szófaj szerinti besorolása ezek után nyilvánvalóan nemcsak felesleges, de lehetetlen is, hiszen mint láttuk, a főnévi, melléknévi és a határozói igenevek mondatbeli környezetei és esetleges toldalékai valójában egyáltalán nem azonosak a főnevek, melléknevek és határozószók meghatározó környezeteivel és/vagy toldalékaival. Azt is bemutattuk, hogy az azonosítás alapja nem más, mint hogy az igeneves szerkezetek jellemzően milyen mondatrész szerepét szokták betölteni, s e szerepben jellemzően milyen szófajú szavak szoktak előfordulni. Eszerint azt az igenevet, amely alany, tárgy stb. szokott vagy tud lenni, azt főnévinek nevezik, hiszen e helyzetekben általában főnévi csoportok állnak. A melléknévi igenév kizárólag jelzői szerepben állhat, nagyjából, de nem pontosan ugyanott, ahol a melléknevek is — tekintet nélkül arra, hogy a melléknevek a névszói-igei állítmánynak is részét alkothatják, és hogy ez utóbbi szerepben a melléknévi igenév, illetve a vele alkotott szintagmák nem fordulhatnak elő. Végül a határozói igenevek soha nem lehetnek vonzatok vagy alanyok, vagyis argumentumként nem fordulhatnak elő, csakis adjunktumként, és mivel nem a főnévi csoporthoz vannak csatolva (mint a melléknévi igenév) hanem vagy az állítmányhoz vagy a teljes (fő)mondathoz, ezért leginkább a határozói csoportokéval azonos a viselkedésük.

Mindebből az is következik, hogy **az igeneveket meghatározó affixumok nem képzők, hanem inflexiós affixumok, vagyis ragok**, illetve a hagyományos magyar nyelvtani terminológia szerint, amelyben a ragokat megelőző inflexiós morfémáknak külön nevük van, amikor ragok előtt állnak: jelek. Mint láthattuk ugyanis, több igenévi végződést követhet valamilyen személy-egyeztetési affixum is. Természetesen itt és a továbbiakban minden elméleti megfontolás ellenére, a terminológiai zűrzavart elkerülendő megtartjuk a hagyományos elnevezéseket. Az alábbiakban foglaljuk össze az igeneves szerkezetek, azaz tagmondatok főbb tulajdonságait.

(73) Az igeneves tagmondatok tulajdonságai

	AFX	alany	vonzatok	személyrag	argumentum
főnévi	-ni	PRO/DAT	+	+/-	+
melléknévi					
aktív	-ó/ő	OP	+	-	-
passzív	-tt	OP	+	-	-
beálló	-andó/endő	OP	+	-	-
személyj.	-t-e/a	NOM	-	+	-
határozói	-va/ve	PRO	+	-	-
	-ván/vén	NOM	+	-/?	-

A személyjelölt (= személyj.) igenevek alatt az a *nyelvészek tanulmányozta (kérdés)* típusú szerkezetet említjük. „AFX” az igenév jellemző toldaléka. Az „alany” alatt azt mutatjuk be, vajon rejtett (PRO), vonatkozó névmási (OP), vagy kitehető, azaz fonetikailag testes és éppen ezért nominativusi (NOM) vagy dativusi (DAT) esetet kapó alanya van-e az igenévnek. A „vonzatok” oszlop egyszerű igen/nem választással élve mutatja, vajon az igenév megtart(hat)ja-e az ige vonzatait. A „személyrag” arra ad választ, kitehető-e a személy szerinti egyeztetés az igenéven. (A *-ván/vén* mellett itt azért van kérdőjel is, mert egyes nézetek szerint ezeket az igeneveket lehet személyjelölteknek is tekinteni, mivel lehet nominativusi alanyuk.) Végül az „argumentum” alatti +/- azt jelzi, hogy maga az igeneves szerkezet lehet-e argumentum a főmondatban.

2.3. A toldalékok

2.3.1. A toldalékcsoportok elhatárolásának lehetőségei

Az eddigiekben láthattuk, hogyan különíthetjük el a kötött morfémák egyik alcsoportját, a toldalékokat a szó vagy tő státusú más kötött morfémáktól, illetve a független szóktól (l. a 2.1. pontot). Ezután áttekintettük, a lexikális elemeknek milyen osztályai lehetnek, és ezek közül melyek vesznek részt a szóképzés és melyek a morfológia egyéb folyamataiban. A következőkben a felszó és/vagy tő „alatti” kötött morfémák osztályozásának általános problémáiról lesz szó. Részletes tárgyalásukra e könyv más fejezeteiben kerül sor (l. pl. a 3., 4., 10. fejezeteket).

A toldalékmorfémák osztályozása régi problémája a leíró nyelvtanoknak. Noha fajtáik elvben könnyen elkülöníthetők egymástól, számos konkrét

esetben jelentős nehézségbe ütközünk, amikor azt akarjuk megállapítani (a szokásos terminológiát használva), hogy képzőről vagy jelről, illetve ragról van-e szó. A hagyományos és az újabb nyelvészeti munkák is azt hangsúlyozzák, hogy nincsenek egyértelmű kritériumok egyik oldalon a képzők, a másik oldalon a jelek és a ragok megkülönböztetésére.

Mind a hazai, mind a nemzetközi modern nyelvészeti irodalom több szempontot is felsorol és megvizsgál az említett végződések elkülönítésére. Természetesen a külföldi szerzők a jelet és a ragot nem vizsgálják külön, hanem inflexió néven említik azokat a toldalékokat, melyeket a magyar szakirodalom főleg elhelyezkedésük alapján két további csoportra oszt.

Az újabb hazai irodalom is kétségekkel illeti az inflexiók és a képzők pontos kritériumok alapján való elkülönítésének lehetőségét. A következő szempontok mindegyikével szemben vagy jogos kifogások, vagy rendszeres kivételek sorakoztathatók fel.

- (74) a. Az inflexió nem változtatja meg a szintaktikai környezetet, azaz például az ige vonzatkerete megmarad.
 b. A képzés szófajváltást is eredményezhet, a ragozás nem.
 c. A szóképzés korlátozottan termékeny (azaz egy szemantikailag meghatározott alosztályra vonatkozik), a ragozás ezzel szemben teljesen termékeny. (Ellenpélda: az *-Ás* képző termékenysége)
 d. A képzett szó könnyebben lexikalizálódhat (sajátos lexikai jelentést vehet fel), a ragozott szó ezzel szemben nem lexikalizálódik. (Ellenpéldák: *-Ás*, kicsinyítő képzők)
 e. A szintaktikailag releváns ragok a képzők után, a szó végén helyezkednek el.

Ezek alapján a következő tendenciákat, „többé-kevésbé” típusú általánosításokat lehet csak megfogalmazni:

- (75) A képzők és az inflexiók toldalékok egy skála két végpontján helyezkednek el. A tipikus képző új szót hoz létre, megváltoztatja a szintaktikai környezetet, szófajváltást okoz, nem minden tartományban termékeny, a létrejött új szó hajlamos a lexikalizálódásra, és állhat utána más toldalék. A tipikus inflexiók toldalék ezzel szemben nem hoz létre új szót, nem változtatja meg a szintaktikai környezetet, nem okoz szófajváltást, teljesen termékeny, a vele toldalékolt szó nem lexikalizálódik és nem állhat utána más toldalék.

Jóllehet a fenti megközelítéssel szemben több ponton is konkrét kifogással élhetünk, a problémát itt és a következő részben az okozza, hogy a tipikus rag és a tipikus képző között átmeneti kategóriákat kell feltennünk. Bár ezek

elfogadhatóak egy leíró nyelvészeti elemzés számára, az éles kategóriahatárokkal dolgozó nyelvelméleti célú elemzésekbe csak igen nehezen illeszthetők be. Az egyes szempontokra és a kivételekre alább visszatérünk.

Az alábbiakban röviden összefoglaljuk a nemzetközi szakirodalomban található állásfoglalásokat a szóképzés és a ragozás (inflexió) közötti különbségekről azzal a megjegyzéssel, hogy szemben a magyarra vonatkozó leírásokkal, a sok nyelvre figyelő általános nyelvészeti munkák sokkal nagyobb változatosságról kell hogy számot adjanak. Ennek köszönhetően óvatosabban fogalmaznak, több lehetőséget engednek meg, és kevésbé szigorú kritériumokra támaszkodnak. Az így kialakuló kép mégsem különbözik jelentős mértékben a fentebb vázoltaktól. A rendszeresen alkalmazott jellemzéseket az alábbiakban foglaljuk össze.

- (76) a. A szóképzés megváltoztathatja a szófajt és/vagy a lexikális jelentést; az inflexió nem.
 b. Egyetlen szintaktikai környezet sem követel meg meghatározott képzőkkel létrehozott szóalakokat mások helyett, de adott mondatban csak bizonyos inflexiós végződésekkel ellátott szavak jelenhetnek meg.
 c. Az inflexió általában termékenyebb, mint a szóképzés.
 d. Az inflexió szemantikailag szabályosabb, mint a szóképzés.
 e. A szótárban az inflexiós szóalakok nincsenek felsorolva, a képzett szavak viszont meg lehetnek adva.
 f. Az inflexió lezárja a szót a szóképzés előtt, fordítva azonban nem.

Ebben a listában az egyetlen újdonság a (76b) állításban található: mint a szóválasztás általában, a képzett szóalakok kiválasztása sem környezetfüggő; teljesen mindegy, hogy egy adott mondatbeli helyen tőszó vagy képzett szó, illetve, hogy milyen képzővel/képzőkkel ellátott szó jelenik meg. Az azonban egyáltalán nem mindegy, hogy a főnév, a melléknév vagy az ige milyen nyelvtani nemre van megjelölve, hogy többes vagy egyes számban áll-e, jelen vagy múlt időben van-e, 1. vagy 3. személyű rag van-e rajta és így tovább.

Fontos szempont az inflexió teljesen termékeny volta a szóképzéssel szemben. Itt általában a termékeny képzőket szokták ellenpéldaként említeni, mint azt a (74c–d) esetében is láttuk. Az *-As* képzőt itt nem tárgyaljuk (1. a 6. fejezetet); ami azonban a kicsinyítő képzőt illeti, két tévhitet szeretnénk eloszlatni. Először is nem igaz, hogy megszorítás nélkül tehető hozzá főnevekhez és mellénevekhez. Ugyanis az elvont tulajdonságokat vagy nagy méretet jelentő konkrét mellénevek egyáltalán nem képesek felvenni, ezzel is mutatva, hogy a képzők alkalmazását szemantikai megszorítások korlátozzák, pl. **levegőske*, **halatalmas(ocs)ka*, **megtermettke*. Másodszor számos

alkalommal nem azonos jelentéstartalmat, vagyis nem kicsinyítést ad hozzá, hanem kedveskedő árnyalatú, pl. *kisfiúcska*, *nénike*, *nővérke*, *kutyuska*, *ketteske*, *vizecske*; *picike*, *laposka* stb.

Megjegyezzük, hogy a (76f) pontban szereplő állítás önmagában ugyanúgy nem képes a képzőket és az inflexiós elemeket elkülöníteni egymástól, mint azt a hagyományos felfogás esetében is láttuk: három egymás utáni toldalék esetén csak annyit tudunk mondani, hogy ha a sorban a második inflexió, akkor a harmadik nem lehet képző — azt azonban csupán e szempont alapján nem leszünk képesek megállapítani, melyik micsoda.

2.3.2. A toldalékmorfémákra jellemző tulajdonságok általánosítása

Próbáljuk összesíteni a rag- és jel-, illetve a képzőmorfémákra vonatkozó tulajdonságokat. Nyilvánvalóan elsősorban azok érdekelnek bennünket, amelyek eléggé megkülönböztető jellegűek, hiszen a végződéseknek csupán a többségére, illetve tipikus, centrális példányaikra jellemző minősítések alkalmazhatatlanok az alosztályok egymástól való elkülönítésének a feladatára.

Mindegyik megközelítés egyetért abban, hogy ha **szófajváltás** történik, akkor a végződés csakis képző lehet. Természetesen ez „egyirányú” kritérium, vagyis amennyiben nincsen szófajváltás, nem következik, hogy inflexióval van dolgunk, hiszen lehetnek az alapszóval azonos szófajú lexémát alkotó képzők is.

Ugyancsak „egyirányú” tulajdonság a **vonzatszerkezet megváltozása** és a lexikalizálódás a képzők esetében. Ez utóbbi jellemző azonban nem problémamentes. A lexikalizálódott jelentésű képzett alak ugyanis világosan elválik a (legalább valamennyire) termékeny képzővel alkotott nem lexikalizálódott (jelentésű) lexémáktól, és bennünket éppen az kell hogy érdekeljen, milyen produktív folyamatokban vehet részt egy-egy adott képző. A lexikalizálódott formákat ugyanis nemcsak fel lehet, de fel is kell egyenként sorolni a szótárban, vagyis esetükben a szóképzés mint grammatikai folyamat irreleváns. Ez a szempont tehát annyiban lehet jelentős a számunkra, hogy azt állíthatjuk: ha legalább egy olyan lexémát alkot az adott képző, amelynek a jelentése nem következik az alapszó és a képző összegéből, akkor szembeállítható az inflexióval, amely mindig kivétel nélkül szabályosan összegzi az alapszó és az inflexió jelentését (ha egyáltalán van értelmezhető, azaz nem-grammatikai jelentése, vö. a múlt időt vagy többes számot a tárgyraggal).

A képzett szóalakok lexikalizálódásával, azaz a szóképzés kevésbé produktív voltával áll szemben az inflexiónak a képzésnél nagyobb fokú, pontosabban teljes mértékű termékenysége is. Ha ugyanis egyetlen esetben sincs

szükség az alapszó és az inflexió együttes jelentésének a rögzítésére a szótárban, de mindig van legalább egy-két szóképzés útján létrejött szóalak, amelynek a jelentését a szótárban külön kell rögzíteni, a ragozás nyilvánvalóan termékenyebben működik a szóképzésnél. Itt arra kell vigyázni, hogy a **jelentések szabályosságát** ne tévesszük össze az alakok szabályosságával: vagyis jóllehet a *vol-t* vagy a *köv-ek* rendhagyó tövvariánst tartalmaz és ezért róluk külön kell gondoskodni a szótárban, a megfelelő jelentések létrehozása nem tér el attól, ahogyan a szabályos *ül-t* és *ív-ek* szóalakok jönnek létre. (A lexikalizálódást vizsgáló pszicholingvisztikai kísérletekről l. Pléh Csaba összefoglalóját a Függelékben).

Az inflexió termékenységevel szoros összefüggésben áll **szintaktikai meghatározottsága**: az a tulajdonsága, hogy minden raghoz vagy jelhez található olyan mondatbeli környezet, amely éppen azt a ragot/jelket követeli meg, de nincs olyan szövegösszefüggés, amely előírná, milyen képzővel rendelkezzen az adott helyre tehető lexéma. Az inflexiónak ez a sajátossága kétféleképpen jelentkezik: egyfelől úgy, hogy az inflexió valamilyen egyeztetésben vesz részt, másfelől úgy, hogy szintagma méretű egységekhez csatlakozik, szemben a képzőkkel, amelyeket soha nem egyeztetünk a mondat más elemeivel és mindig szó szintű elemekhez rakjuk hozzá őket. A szintagma méretű egységhez való csatolhatóság kritériuma megfelel egyébként ama követelménynek, hogy a („névszói”) esetrag képes legyen vonzathoz járulni. Ugyanennek egy aleshete az a tulajdonság, amely szerint a „névszói” rag (termékeny módon) megjelenhet névmáson, de a képző nem. Ha ugyanis a szóképzés alapja csak nyitott osztályokból, azaz a főnevek, melléknevek, igék és határozószók közül származó elem lehet, akkor a determinánsok közé tartozó névmásokhoz nem lehet képzőt illeszteni (vö. 2.2.5.). Inflexiós végződésük azonban minden nehézség nélkül lehet, hiszen az inflexiót szintagmákhoz (főnévi csoportokhoz) rakjuk hozzá, nem pedig lexikai elemekhez, azaz szó méretű egységekhez. A szintagmához csatolhatóság bizonyos fokig kiegészíti az egyeztetettség kritériumát, ugyanis az előbbi inkább a főnévi csoport, az utóbbi pedig az ige toldalékait segít meghatározni.

Foglaljuk össze táblázatos formában az itt mondottakat. A jelölés azt is mutatja, mely tulajdonságok képesek maguk is meghatározni az osztályba tartozást. Eszerint a „✓” jel a plusz vagy mínusz mellett azt jelenti, hogy az adott tulajdonság megléte, illetve hiánya elégséges ahhoz, hogy az adott toldalék az egyik vagy másik típusba kerüljön.

(77) A toldalékok alaposztályai tulajdonságaik szerint

	KÉPZŐ	INFLEXIÓ
Szófajt változtat	+✓	–
Vonzatkeretet változtat	+✓	–
Szemantikailag szabályos	–✓	+
Szintaktikailag meghatározott		
Egyeztetett	–	+✓
Szintagmához csatolt	–	+✓
Névmáshoz járulhat	–	+✓

A jelölést tehát úgy értjük, hogy ha a toldalék megváltoztatja az alapszó szófaját vagy vonzatkeretét, akkor biztosan képző, de ha nem, akkor még nem biztos, hogy inflexió. Ha van legalább egy lexikalizált jelentésű toldalékolt forma, akkor ismét képzővel van dolgunk, de ha szabályos jelentésű toldalékolt szóalakokat látunk, akkor még nem bizonyos, hogy inflexióval állunk szemben. Ha egy adott toldaléknak van egyeztetett használata, akkor biztosan az inflexiók közé tartozik, de nem kell minden előfordulásának egyeztetettnnek lennie.

Az inflexió csoportja azután a magyarban és a hozzá hasonló agglutináló nyelvekben tovább osztható két alosztályra aszerint, hogy egy adott toldalék megakadályozza-e a szó további toldalékolását vagy sem. Ez esetben a plusz vagy a mínusz jegy egyértelműen meghatározza az altípusokat.

(78) Az inflexiós toldalékok alosztályai

	JEL	RAG
Az inflexiós toldalékot más toldalékformája is követheti	+	–

2.4. Összefoglalás

Ebben a fejezetben a tulajdonképpeni alaktan tanulmányozása „előtti” kérdéseket igyekeztünk tisztázni. Ha az alaktan a szó szerkezetének és a szó szintje alatti nyelvi elemeknek a vizsgálata, akkor mindenekelőtt világosan kell látnunk, mi is a szó. A fejezet első részében ennek megállapítását kívántuk elősegíteni a nyelvi intuíción alapuló eljárások segítségével. Talán

némi meglepetést okozott, hogy ezek az eljárások nem egyetlen választóvonalat húztak meg a szó és a toldalék hagyományos fogalmai között, hanem további szinteket, elemtípusokat határoztak meg e két végpont által meghatározott tartományban: a szó státusú kötött morfémák szintagmákhoz járuló osztályát, a „függőszókat” és a rendszerint összetételi tagként azonosítható és itt „felszónak” nevezett morfémák csoportját. Felmutattuk továbbá egy más típusú morfológia alapelemeit, a „töveket” is. Ezek szerint a lexikális elemeknek öt fajtája különíthető el: a **független szavak**, a **függőszók**, a **fél-szók**, a **tövek** és a **toldalékok**. Mivel a fiktív vagy fantomtövek csak más „dimenzióban” voltak besorolhatók, a meghatározásokban a „szó alapú” és a „tő alapú” morfológiai eljárások különbségére támaszkodtunk, rámutatva, hogy a magyar nyelvnek alapvetően szó alapú morfológiája van, de egyes szeletei a tő alapú morfológia sajátosságait mutatják.

A másik problémakör, amelyet a morfológiai vizsgálatok előtt kellett szemügyre venni, az volt, milyen osztályokba, **szófajok**ba rendeződnek a szavak, amelyek a toldalékolás alapjául szolgálnak. Mivel a toldalékok többek között aszerint csoportosíthatók, hogy milyen szófajú elemekhez illeszthetők, egyrészt magával a szófaj fogalmával, másrészt a lehetséges szófajokkal is tisztában kell lennünk. Fejezetünk második részében ezekkel a kérdésekkel foglalkoztunk. Egyebek mellett azt állapítottuk meg, hogy a szófajok nem egészükben különböznek egymástól, hanem nagyobb csoportokba rendezhetők két tulajdonság mentén: (1) lehet-e vonzatuk és (2) a vonzatuknak adnak-e tematikus szerepet. Az előbbi alternatíva szerint vannak **főkategóriák** és **másodlagos kategóriák** a szófajok között, a második pedig a főkategóriákat osztja ketté **lexikális** és **funkcionális** alcsoportokra. A hagyományos szófaji felosztást több ponton is kétségbe vontuk: érveltünk a segédigék külön (funkcionális) kategóriája mellett, továbbá az ellen, hogy a névmásokat a főbb szófaji kategóriákkal egyenértékű külön szófajnak tartsuk, illetve hogy az igeneveket önálló szófajként különítsük el. A névmásokat a funkcionális kategóriák több eltérő osztályába soroltuk be referenciális, illetve kvantorértelemzésüktől függően. Az igenevek álláspontunk szerint nem alkotnak sem egységes, sem külön-külön szófajokat. Korábbi „főnévi”, „melléknévi”, „határozói” igenévi címkéjük annak volt köszönhető, hogy ilyen szófajú szavakkal volt (részben) közös a mondatbeli környezetük. Az alaposabb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy az igeneveket tartalmazó szerkezetek nem-véges tagmondatokat alkotnak, amelyekben megtalálható e szint számos lényegi alkotóeleme és tulajdonsága.

Végül a fejezet utolsó részében a **toldalékok** osztályozásának általános kérdéseivel és az alosztályoknak a tulajdonságaival foglalkoztunk. Áttekintettük a magyar nyelvészeti hagyomány által felsorakoztatott érveket, eljárásokat a képző, a jel és a rag megkülönböztetésére. Az újabb magyar

és külföldi elméleti elemzések alapján, amelyek az inflexió és a képző között egy kontinuumot tételnek, egy olyan tulajdonságsort állítottunk fel, amelyben egyes pozitív vagy negatív állítások egyértelmű döntésekhez segítenek a „képző vagy inflexió” kérdésében.

2.5. Szakirodalmi hivatkozások

A **2.1.1.** részben a szó meghatározásaihoz Lyons (1968), McArthur (1996) és Kiefer (1993a, 1998), a fonológiai szóhoz Vogel (1989) munkáit használtuk. A **2.1.2.**-ben Bloomfield (1933:158, 178), Antal (1961:91), Antal (1964:103) és Lyons (1968:194skk) szolgált a szó meghatározás forrásául. A szó két kritériuma Lyons (1968:202)-tól származik. A (6)-ban alkalmazott eljárást Antal (1961:91) alkalmazta elsőként a ragok és a névutók szétválasztása céljára. Újabb keletű használatához l. Kiefer (1997b, 1998), Kenesei (1998). Képzőkre Kiefer (1997b) alkalmazta, de mint a szövegben is említjük, csak az egyik irányban. A felszóeszt fonológiai határát l. Booij (1985)-ben. Az ellipsis általános tulajdonságait Bánréti (1992) tárgyalja. A „klitikumos csoport” bemutatása Nespór és Vogel (1986) és Vogel (1989) munkáiban található. A viszonyzó, segédzó, álszó terminusokat l. Berrár (1982), Rácz (1985), Keszler (1995) munkáiban. A fiktív tövekről l. T. Somogyi (1987), a kétféle morfológiáról Bloomfield (1933:224sk) nyomán Aronoff (1994) írt. A különféle nyelvi elemek toldalékolhatóságához l. Kálmán és Prószéky (1985).

A **2.2.** részben a szófajok hagyományos megállapításánál Tompa (1961)-re és Bencédy és mtsai (1968)-ra, az újabb irodalomból Keszler (1995, 43–51)-re támaszkodtunk. Az idézet forrása Velcsovne (1968:17). A szófajok meghatározásánál a szempontok keveredéséről Lyons (1968:317skk) ír. Ugyancsak Lyons (1968:323)-tól származik az ókori görög filozófusok nézeteinek ismertetése. A szófaji megjelölésről mint egyfajta utasítássorról l. Aronoff (1994). A melléknéveket Moravcsik (1997) is meghatározza. A tematikus szerepek ismertetéséhez vö.: Komlósy (1992:363skk). A VP-n belüli alany először Koopman és Sportiche (1988)-ban merült föl. A tematikus szerepek továbbításáról szóló nézetet Williams (1994) dolgozta ki. A határozószókat Aronoff (1994) sorolja a melléknévek közé. A tematikus/nem tematikus vonzatok szerinti csoportosítást még Williams (1994)-nél találjuk meg. A magyar segédigékről szóló különféle újabb álláspontokat a következő cikkek tartalmazzák: Laczkó K. (1995), Keszler (1995), M. Korchmáros (1997), Kálmán és mtsai (1989), É. Kiss (1987, 1992), Uzonyi és Tuba (1999), Lengyel (1999). A tulajdonságok listáját Heine (1993) adja

meg. A vonatkozó névmások elhelyezkedését és az utaló névmások szintaktikai viselkedését Kenesei (1992), a főnévi csoport szerkezetét Szabolcsi és Laczkó (1992) mutatta be. A melléknévi igenevek és a melléknevek közötti különbségekben Komlósy (1992)-ra támaszkodtunk. Az igeneveket Simon (1974) és A. Jászó (1998) tartja külön szófajoknak. A passzív igeneveket Komlósy (1992) alakítja át konverzióval. A határozói igenevekről újabban Sárík (1998) írt. Kenesei (1986) többek között a személyjelölt igenevek tulajdonságaival foglalkozik.

A 2.3. részben a hagyományos nyelvtan álláspontját Tompa (1961) és Bencédy és mtsai (1968) mellett újabban például Keszler (1997) képviseli, amellyel Kenesei (1998) folytatott vitát. Más irányzatot Kiefer (1998) újabb összefoglaló fejezetében találunk. Az idézett tulajdonságlista és általánosítás forrása Kiefer (1998: 193skk). Az újabb nemzetközi irodalomból való jellemzések Beard (1998) és Stump (1998) alapján készültek.

3. A szóképzés

KIEFER FERENC – LADÁNYI MÁRIA

3.1. A szóképzés fogalma

A szóképzés és a szóösszetétel a szóalkotás két legfontosabb módja. Szóalkotásról akkor beszélünk, ha egy szóból morfológiai művelet révén új szó jön létre. A szóképzéssel keletkezett szó általában egyetlen szótövet tartalmaz (összetételek továbbképzése csak bizonyos korlátozásokkal lehetséges, lásd 3.3.), a szóösszetételben egynél több szótövet találunk. A magyarban a szóképzés általában toldalékolással történik, a morfológiai műveletek bemenetét képező szó toldalékot (szuffixumot) kap. Pl. *olvas*—*olvas*+*ás*, *számol*—*számol*+*tat*, *meleg*—*meleg*+*en*. A képző éppúgy kötött morf, mint az inflexiós toldalék (a rag), önállóan nem fordulhat elő. A magyar nyelvtől sem teljesen idegen azonban a szóképzésnek az a módja, amikor a szó a morfológiai művelet révén csak kategóriáját változtatja meg, alakja változatlan marad (azaz a művelet morféma- és nem morfszintű). Ezt a morfológiai műveletet nevezzük **konverzió**nak. Konverzió például a melléknévi igenévből történő melléknévképzés: [*fárasztó*]_{PART} → [*fárasztó*]_{ADJ} (a *lovakat fárasztó istálló-mester* — *fárasztó feladat*), [*szórakoztató*]_{PART} → [*szórakoztató*]_{ADJ} (a *gyerekeket szórakoztató színész* — *szórakoztató műsor*), ahol PART a melléknévi igenév, ADJ pedig a melléknév jele.

A képző a képzett szónak feje (alaptagja), és meghatározza a képzett szó szintaktikai kategóriáját. A képző tehát éppúgy szerkezeti fej, mint (a magyarban és a magyarhoz hasonló nyelvekben) az összetételek jobb oldali tagja. A morfológiai fej hasonló szerepet játszik a morfológiában, mint a szintaktikai fej a szintaxisban. A képzett szavaknak is van összetevős szer-